

2024, Vol. 5(3), 879-919
© The Author(s) 2024
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2024.195
Article type: Research Article

Received: 16.04.2024
Accepted: 02.10.2024
Published Online: 15.10.2024

Mine Yıldırım*

Sürgünden İtlafa, “Mahallinde Öldürmeden” Ötanaziye: Hayırsızada Vâkâsının Ardından İstanbul’da Sokak Köpekleri *From Exile to Extermination, in situ Killing to Euthanasia: Street Dogs of Istanbul in the Aftermath of Hayırsızada Incident*

Öz

Bu yazıda, 1910 yılında 80 bine yakın sokak köpeğinin sürgün edilerek ölümüne terk edilmesiyle sonuçlanan Hayırsızada Vâkâsının ardından, Cumhuriyetin ilk yüzyılı boyunca Türkiye’de sokakta köpeklerine yönelik muamelelerin seyrine odaklanıyorum. Ve bu seyrin, birbirini besleyerek gelişen iki ilişki, söylem ve pratikler kümelenmesinin tarihi olarak okuyabileceğimizi savunuyorum: Sokak köpeklerine yönelik şiddetin ve ihtimamın. Sokakta yaşayan hayvanların yaşamını kuşatan bu ikili ilişkinin birbirine dolanık söylemlerine, birbirini kurup şekillendiren yönelimlerine, çatışmalarına, çoklu dinamiklerine, aktörlerine, mekânlarına ve gündelik pratiklerine odaklanıyorum. “Köpeksizleştirme siyaseti” olarak adlandırdığım bu ikili ilişkinin, Hayırsızada Vâkâsının ardından seyrini, ikili bir izlekle açığa çıkarmayı hedefliyorum: İzleklerden ilki, siyasal iktidar ve kamu otoritesinin hayvanları birer denetim ve disiplin nesnesine, asayiş ve kamu düzenini bozan unsurlara, hastalık taşıyıcı vektörlere dönüştürmesinden bazı kesitlere odaklanıyor. Bu anlayışla örgütlenen kitlesel öldürme, sürgün ve tecrit pratiklerini, usullerini, mekanlarını ve yöntem arayışlarını takip ediyor. Diğer izlek ise, sokak köpeklerine yönelik şiddete, onların yerinden edilmesine, tehcir ve tecrit edilmesine, sürgünde, mahallinde ya da barnak adı verilen tecrit mekânlarında öldürülmelerine karşı, örtük ama kuvvetli bir güç olarak varlığını sürdüren, hayvanlara yönelik merhamet, koruma ve ihtimam söylemlerinin seyrini ortaya koyuyor. Şiddet ile ihtimamın bir aradalığı ışığında, Himaye-i Hayvanat Cemiyetinin yüzyıl önce geliştirdiği ve günümüz Türkiye’sinde maalesef yeniden gündemde olan hayvanlara ötenazi, “iyi ölüm”, hayvanları “fenni yöntemlerle öldürme” söylemlerini inceliyorum.

879

Abstract

In this article, I focus on the treatment of street dogs in Turkey throughout the first century of the Republic, following the 1910 incident in which nearly 80,000 stray dogs were exiled and left to die, known as the Hayırsızada Incident. I argue that we can interpret this trajectory as a historical interplay between two interrelated sets of relationships: violence against street dogs and care for them. I examine the intertwined discourses of this dual relationship that envelop the lives of animals living on the streets, including their orientations, conflicts, multiple dynamics, actors, spaces, and everyday practices. I aim to reveal the progression of what I call the “politics of dog eradication” in a dual framework: The first track focuses on how political power and public authority transform animals into objects of control and discipline, elements that disrupt public order, and vectors of disease. It follows the practices of mass killing, exile, and isolation organized under this understanding, along with their methods, spaces, and quest for strategies. The second track highlights the existence of discourses of compassion, protection, and care for animals as a subtle yet powerful force opposing violence against street dogs, their displacement, exile, and killings in various contexts, whether in their neighborhoods or in places referred to as shelters.

Anahtar kelimeler

Sokak köpekleri, Hayırsızada Vâkâsı, Himaye-i Hayvanat Cemiyeti, ötenazi, kuduz, itlaf, hayvan barnakları

Keywords

Street dogs, Hayırsızada Incident, Himaye-i Hayvanat Cemiyeti, euthanasia, rabies, extermination, animal shelters

* Kadir Has Üniversitesi, mine.yildirim@khas.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3189-5164.

Giriş

Türkiye’de sokakta yaşayan hayvanların tarihini yazma çabaları için kurucu öneme sahip bir dönüm noktası var.¹ Yirminci yüzyılı hayvanlar için bir felaketler silsilesi olarak açan, tarihçilerin geleneksel dönem olarak adlandırdığı modernleşme öncesi dönemde hayvanların görece refah içinde yaşadığı toplumsal düzenden kopuşunu ifade eden bir dönüm noktası: İstanbul’da 1910 yılının bahar aylarından başlayarak 80 binden fazla sokak köpeğinin çiçeği burnundaki İttihatçı hükümetin emriyle, Şehremanetinin (Cumhuriyet döneminde de il ve ilçe belediyelerinin) gözetiminde toplatılıp şehrin meskun olmayan, en uzak, en küçük adası olan Sivriada’ya sürgünle gönderilerek ölüme terk edilmesi. İstanbul’un köpeklerini ortadan kaldırma hedefiyle, imparatorluk başkentinden Avrupalı bir kent imajı yaratma arzusu ve telaşıyla, ilerleme ve gelişmişlik ile özdeşleştirilen Batılılaşma uğruna girilen aceleci, köktenci, taklide dayanan her reform denemesi gibi, sonu hüsrarla sonuçlanan ve yirminci yüzyılın ilk kitlesel sürgün yoluyla öldürme girişimlerinden, yaklaşan başka felaketlerin ve toplumsal kıyımların habercisi olan Hayırsızada Vâkâsı.

1910 Sivriada sürgünleri, İttihatçı hükümetin ısrarına rağmen şehirdeki tüm köpeklerin varlığına son verememiş olsa da sonrasındaki dönemde sokakta yaşayan hayvanların kaderini değiştirmiş bir felaket olmuştur. Bu vaka, devlet ile hayvanlar arasındaki ilişkinin seyrini belirlemiş, nizam ve asayişin sağlanmasından kamusal alanlarda serbestçe hareketliliğin yönetimine, sokakların aydınlatılmasından dilencililiğin ve başıboşluğun yasaklanmasına, çöpün toplanması gibi altyapı sorunlarına, hastalık ve salgın korkusuyla alt sınıflar arasında rıza üretimi yoluyla denetime kadar hayvanların yaşamını derinden etkileyen bir dizi iktisadi, idari ve mekânsal süreci de şekillendirmiş bir dönüm noktasıdır (Schick, 2010, s. 24).² 1910’daki büyük köpek itlafını, öncesindeki sürgün ve kıyımlardan ayıran ve Türkiye’de sokak köpeği popülasyon idaresinin kurucu tecrübesine dönüştüren ise, niceliksel değil, *niteliksel* bir farktır. 1910 yılındaki kitlesel köpek sürgünleri ve sürgün yoluyla itlaf, yüzyıllardır İstanbul’da sokak köpeklerinin yaşamını kuşatan “koruma halesini” (Işın, 1995) kırmıştır.³ Köpeklerin “tehlikeli sınıflara”⁴ (Schick, 2010) dahil edildiği tarihsel sürecin bir parçası olarak, onların mekânsal aidiyetini, yerlerini ve yerle, yerleşmeyle ve insanlarla olan ilişkilerini dönüştürmüş, kitlesel olarak, nedensiz ve cezadan muaf biçimde yok edilebilir olduğunu ifade eden, tehcir yoluyla, doğrudan öldürerek değil yerinden ederek, yersizleştirme ile gerçekleştirilmiş bir katliamdır. Bu anlamda Hayırsızada Vâkâsı, yalnızca İstanbul’da değil, geç Osmanlı İmparatorluğundan erken Cumhuriyete ve günümüze, sokakta yaşayan hayvanların kentlerdeki hareket, yerleşme ve etkileşim kapasitelerini derinden etkileyecek yeni bir siyaset, söylem ve pratikler bütününi kurmuş bir tarihsel uğraktır.

Hayırsızada Vâkâsından günümüze, İstanbul’da ve Türkiye’de sokak hayvanlarının yaşamı doğrusal bir gelişim çizgisinden, yer yer çelişkiler, tutarsızlıklar, geri dönüşler içeren, başa dönüşler, yarım kalışlar, el yordamıyla yapılan icraatlar, kararlar ve süreçler kümelenmesi etrafında şekillenmiştir. Bu özgün kümelenme, 1910’dan Cumhuriyetin ilanına, Cumhuriyet

ilanından da günümüze, kentsel kamusal alanlarda yaşayan tüm evcilleştirilmiş hayvanları hedef alan siyasi yaklaşımın, devlet-toplum-hayvanlar arasındaki ilişkilerin de temel eksenini oluşturagelmıştır. Hayvanların yaşamını, hareketlerini, insanlarla ilişkilerini ve karşılaşmalarını şekillendiren bu çok parçalı, çok katmanlı ve çok aktörlü, iç içe geçmiş süreçler ve karmaşık dinamiklerle örülü bir siyaset, söylem ve pratik kümelenmesine “köpeksizleştirme (*decantation*) siyaseti” adını veriyorum.⁵ Bu kavramsallaştırma ile iki ana iddiayı geliştiriyorum: Bunlardan ilki, köpeksizleştirme siyasetinin inşasına ilişkin. Köpeksizleştirme, sokak hayvanlarının yaşamını kuşatan, birbirine zıt iki ilişkilene biçimini, hayvanlara yönelik şiddetin ve ihtimamın anlam, eylem ve değer dünyasını da şekillendirmiştir. Bir başka deyişle, 1910’dan bugüne devlet-toplum-hayvanlar arasındaki ilişkinin çerçevesini çizen *köpeksizleştirme*, yalnızca kamusal alanları hayvansızlaştıran icraatları yönlendirmekle ve hayvansızlaştırılmış sokaklar tahayyülünü, anlam ve duygu dünyasını örgütlemekle kalmamış, aynı zamanda insanların hayvanlarla ilişkisini, hayvanlara yönelik gündelik koruma, bakım ve bir arada yaşama ilişkilerini de şekillendirmiştir. Sokakta yaşayan hayvanların bedenlerine, hareketlerine, insanlarla etkileşimine ilişkin alınan kararlar, yerel yönetimler eliyle gerçekleştirilen müdahaleler, bu müdahalelerin tıbbi ve teknik altyapısının gelişimi köpeksizleştirme söyleminin ana yönünü oluşturur. Ancak bir söylem-pratik-siyaset kümesi olarak köpeksizleştirmenin inşasını yalnızca devletin ve yerel yönetimlerin hayvanların yaşamını etkileyen (genellikle de) yıkıcı icraatlarla ele almak, devlet ve iktidar odaklı, şiddet edimini öne çıkarırken şiddetin hedef aldığı aktörleri geri planda bırakan bir tarih yazımını yeniden üretir. Bu nedenle, şiddet edimi ve şiddetin faili odaklı bir tartışma yerine, hayvanları ve onlarla sokakta, gündelik yaşamda, planlanmamış ama rutin hareketler içinde gerçekleşen karşılaşmaları, bu karşılaşmalardan doğan açılımların, değişen anlayışların, duygusal yoğunlukların köpeksizleştirme siyasetini nasıl ve hangi uğraklarda şekillendirdiğini ele almak, köpeksizleştirmenin seyrine dair daha geniş ve derinlikli ilişkileri anlamamızı sağlayacaktır.

Yirminci yüzyıl boyunca yerel yönetimler eliyle kurumsallaşan, kentsel kamusal alanlara sirayet eden, bu yazıda ele aldığım dönüşümlerle gelişen ve yaygınlaşan köpeksizleştirme siyasetinin karşısındaki yegâne güç, onların sokaktaki varlığını canlı, yaygın ve görünür kılan gündelik koruma, bakım ve ihtimam pratikleridir. Türkiye’de özellikle kentlerde kamusal alanları (ve kamusalılığı) kat eden, şekillendiren ve dönüştüren, köpeklerin müşfik, itaatsiz, intizamsız varlıklar olarak barınmalarını mümkün kılan, onlarla planlanmamış karşılaşmaları hayvanların lehine, onları koruyacak pratiklere dönüştüren de bu ihtimam kültürü ve onunla şekillenen hem merak etme, besleme ve barındırmaya yönelik koruyucu duygular olagelmıştır. Bu duygusal yoğunluklarla şekillenen gündelik pratikler, Türkiye’de hayvan hakları siyasetinin ve hayvanları da kent müdavimi olarak düşünme geleneğinin de kültürel zeminini oluşturmuştur. Sokakta yaşayan hayvanlara yemek-su verme, barınacak yer sağlama, onlarla ilgilenme (*take care*) ve onlara karşı ihtimam gösterme (*care*); onların hareketlerini, gelişimlerini, sağlıklarını, doğumlarını ve ölümlerini bilmek isteme, takip ve merak etme gibi kültürel olarak

son derece kuvvetli, süreğen, tekrar edilen, yerleşmiş ve alışıldık pratikler, hayvan hakları siyasetinin temelini oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda seyrini, yönelimlerini, kısıtlarını ve dinamiklerini de şekillendiren önemli bir kuvvet olagelmıştır. Bir başka deyişle, köpeksizleştirme siyaseti, yirminci yüzyılda giderek sistematikleşip, kurumsallaşıp, mekânsal pratikleri, görünürlük siyasetini ve duygu ekonomisini örgütlerken; hayvanları koruma, onlara yönelik bakım ve ihtimam pratikleri de köpeksizleştirmeye karşı bir güç olarak şekillenmiştir. Şiddet yasalar eliyle, mekânsal olarak, yerel yönetimlerin hayvan popülasyonu idaresinin itici gücü olarak kurumsallaşırken; karşısındaki ihtimam gündelik yaşamda görünür, etkin ve etkili olmuş, anlam ve duygu dünyasını şekillendirerek hayvanlara yer açan, yer ve yerleşme anlayışında onları sarıp sarmalayan bir dünya görüşüyle varlığını korumuştur.

İkinci iddiam ise, hayvanlara yönelik şiddetin yarattığı tanıklık tecrübesine, anlam ve eylem dünyasına, örgütlediği duygu ekonomisine ve insan-hayvan ilişkileri üzerindeki etkilerine dair. Yirminci yüzyıl boyunca, köpeksizleştirme siyasetinin seyrini ve hayvanlara yönelik şiddetin protokollerini, hem de onlara karşı gösterilen ihtimamın biçimlerini değiştiren en kuvvetli etkenlerden birinin, hayvanların çektiği acıya, uzun süren ve acılı ölümlerine tanıklık tecrübesi olduğunu savunuyorum. Hayvanlara yönelik şiddete tanıklık, kendinden güçsüz, masum ve kendini savunmayacak olanın nedensiz yere öldürülmesine, uzun süre acı çekmesine, acziyet, kimsesizlik, dermansız ve yoksunluk içinde ölmesine seyirci kalmanın yarattığı duygusal yoğunluk, şiddete karşı ihtimamın gündelik ifadelerini şekillendiren, aynı zamanda hayvan hakları siyasetinin de ufkunu çizen en kuvvetli dinamiklerden biri olagelmıştır. Sokakta yaşayan hayvanları yaşatmaya yönelik gündelik, basit ve yaygın bakım pratikleri (temel olarak yemek ve su verme, barındırma ya da barınmasını kolaylaştırma), Türkiye’de devlet ve yerel yönetimler eliyle örgütlenen şiddet dalgalarına, kamusal alanların hayvansızlaştırılması siyasetine karşı, sessiz ama derinden, örtük ama hayli kuvvetli bir karşı pratiğin toplumsal kaynaklarını canlı tutmuştur. Dahası, hayvanların insanlarla gündelik yaşam içindeki bağlarını, karşılaşmaları, etkileşimlerini gözeten, koruyan ve sürdüren özgün bir toplumsal kuvveti, şiddete karşı hayvanlarla bir arada yaşam söylemi etrafında kümelenen direniş potansiyelini oluşturagelmıştır (Benlisoy ve Oral, 2024).⁶ Sokak hayvanlarını koruma siyasetinin tarihselliği, basit ikiliklerin ötesinde kurulmasında ve şekillenmesinde saklıdır. Hayvanlara yönelik şiddet karşısında onların yaşamını kuşatan ihtimamı yüceltmek, devletin örgütlediği sürgün ve itlaf karşısında toplumsal direniş pratiklerini öne çıkarmak politik olarak hayati, eleştirel tarih yazımında yöntemsel olarak kritik öneme sahiptir. Ancak söylemsel ve yöntemsel olarak hayvanlara yönelik şiddet karşısında ihtimama yer açma çabası, Türkiye’de sokak hayvanlarının ve onları yaşatmaya yönelik gündelik bakım pratiklerinin zorluklarını, güçlenme ihtiyacını, hayvan bakım emeğinin yaralabilirliğini de gözetmelidir. Dahası, ihtimamın ve hayvan koruma siyasetinin seyrinin de şiddet ile, ona yanıt ve tepki olarak şekillendiğini, şiddetin seyrinden bağımsız düşünülemediğini unutmamak gerekir. Benzer şekilde, hayvanların ve hayvanları koruma çabalarının direniş potansiyelini düşünme çabası, tekil duygusal yoğunluğu hayli yük-

sek olan insan-hayvan bağıyla yoğrulan koruma pratiklerinin kolektif eylem biçimine dönmesi önündeki zorlukları, kısıtları de ele almamıza imkân verdiği ölçüde kuvvetlenecektir.

Hayvanlara yönelik şiddete karşı ihtimam, sürgün ve itlafa karşı koruma duygularını kat eden bir başka dinamik de yirminci yüzyıl boyunca kuvvetlenerek varlığını korumuş, hayvan koruma siyasetine damgasını vurmuştur: Sokak hayvanlarına yönelik şiddete, şiddetin gösterileştirilmesine, görünürlüğüne karşı duyarlılık, onların acı çeken, perişan ve parçalanmış hallerini görmek istememe. Bu duyarlılık, hayvanların yaşamını korumaya dair duyguların, beklenti ve taleplerin yanı sıra, hayvan koruma pratiklerine meydan okuyan, hayvanların yaşama haklarını öne çıkaran hayvan hakları söylemini tahrif eden bir etik ve siyasi tartışmanın da giderek kuvvetlenmesine neden olmuştur. Bu tartışma, günümüz Türkiye’inde siyasi iktidarın bir kez daha sokak hayvanlarının varlığını ortada kaldırmaya yönelik girişimlerine toplumsal rıza üretmek için kullandığı söylemlerin temelinde yatmaktadır: Hayvanların acısız, hızlı ve bilimsel yöntemlerle, acı çekmeden öldürülmesi. Günümüz Türkiyesinde sıklıkla referans verilen, yasa koyucuların sokak hayvanları sorununa çözüm olarak zikrettikleri ötenazi, kelime anlamıyla “iyi ölüm”.

Hayvanların yerinden edilmesine, sürgünde acı içinde kıvranarak ölüme terk edilmesine karşı hassasiyetler, erken Cumhuriyet döneminde, hayvanların teknik kullanılarak, bilimsel yöntemlerle öldürülmesini anlatan ötenazi tartışmaları etrafında kümelenmiştir. Hayvanlara yönelik şiddete tanık olma, bir yandan empati, dayanışma ve onlara karşı sorumluluğu harekete geçirirken; diğer yandan hayvanların acılarına ve ölümlerine karşı bir tür kayıtsızlık, eylemsizlik, seyirci olma halini de barındıran edilgin bir eğilim olarak gelişmiştir. Bir başka deyişle, köpeksizleştirme siyasetinin seyri içinde, hayvanlara yönelik şiddetin biçimi ve araçları değiştikçe; bu şiddetin karşısında ve *çinde* hayvanları korumaya ve yaşatmaya yönelik söylem ve tahayyül de değişmiştir. Sokak hayvanlarının iyi yaşamlarından çok iyi ölümlerine dair yöntem ve teknik arayışlar, onların kamusal alanlardaki hareketliliğini, insanlarla etkileşimlerini kısıtlamaya yönelik mekânsal düzenlemelere yönelik talepler ortaya çıkmış. Hayvanlara yönelik şiddetin görünürlüğü, şiddetin dilsel olarak tahrif edilmesine ve mekânsal olarak dolayımına, farklı hüsnü tabirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öldürme yerine “uyutma” ifadesinin kullanılması, hayvanları tecrit etmenin mekânsal dolayımından biri olan tasarımlara “barınak” adı verilmesi buna iyi birer örnektir.

Bu yazıda köpeksizleştirme siyasetinin, sokak hayvanlarına yönelik şiddet ve ihtimamın iç içe geçmiş tarihini üç tarihsel kesit ışığında ele alıyorum. İlk kesit, 1910 Hayırsızada Vâkâsı ardından, sokak köpeklerinin sürgün yoluyla öldürmesine tanıklıkla yükselen köpeklerin canlı, cansız bedenleri etrafında dolaşan kaygıların ve korkuların izini sürüyor. 1912 yılında başlayan ikinci itlaf dalgasının, kolera ve kuduz hezeyanlarının, köpeklerin acı çekerek ölmesine tanıklıkla kuvvetlenen itlaf yöntemi tartışmasının, günümüz Türkiye’inde de maalesef yeniden gündemde olan ötenazi, “iyi ölüm” anlayışının ortaya çıkışını örneklendiriyor. İkinci kesit, belediyelerin, polis ve zabitanın köpeksizleştirme siyasetinin başat yöntemi olarak

kullandığı “mahallinde öldürme” söyleminin, köpekleri zehirleyerek ya da silahla vurarak öldürme pratiklerinin, İkinci izlek, sürgün ve mahallinde öldürme yöntemleriyle yürütülen köpeksizleştirme siyasetine karşı kuvvetlenen “insancıl öldürme” yaklaşımını, Himâye-i Hayvanat Cemiyeti’nin kuruluşunu, belediyeler ile bu yaklaşım etrafında kurduğu itlaf işbirliğini ele alıyor. Üçüncü kesit ise, yirminci yüzyıl boyunca geliştirilen itlaf yöntemlerinin hayvanların kökünü kazımakta yetersiz kaldığı yerlerde, özellikle sokak hayvanlarının yoğun olarak yaşadığı ve bakım gördüğü yoksul mahallelerde hayvanları öldürmek için devlet-vatandaş işbirliğinin genişlemesiyle yoğunlaşan itlafa ve bu itlafa tepkilerle şekillenen tecrit sistematığının inşasına, bugün “barınak” adı verdiğimiz mekânsal formun doğuşuna varan süreci ele alıyor. Tüm bu kesitleri bir araya getirme çabasında ise bütüncül bir anlatı kurmaktan ziyade, çatışma ve kopuşlara odaklanmak, köpeksizleştirme siyasetinin yirminci yüzyıl boyunca seyrinden bazı kritik kesitlere ışık tutmak, bu yazının temel izleği olarak beliriyor.

Sürgünde ölüm, kıyıya vuran köpek ölümleri, hastalık korku

Meşrutiyetin, şehrin yeni kurulmuş ilk belediyesi Altıncı Daire-i Belediye ile köpekleri yerinden edip sürgünde, uzun süren, acılı bir ölüme mahkûm etmesi, halkın bir kısmında yoğun bir hüsrana, suçluluk, hatta lanetlenmişlik duygusunu ifade ediyor olmalı ki, bazıları köpeklere reva görülen eziyetin, 1911’deki büyük yangının, 1912 yılı Ağustos ayındaki Mürefte-Şarköy depreminin, patlak vermek üzere olan Balkan savaşlarının, binlerce başka ölümün de müsebbibi olduğuna inanıyordu (Cevdet, 1909; Porte, 1915).⁷ Köpeklere reva görülen eziyet ve ölüme tanıklığın halkta yarattığı hüsrana ve köpek aleyhtarlarının hedef aldığı köpek ölümleri ile diğer felaketlerin ilişkilendirilmesi, kısa süre sonra, köpeklerin illa ortadan kaldırılacaksa itlafa sürgünle değil, daha “acısız” ve merhametli yollarla yapılmasına yönelik beklentilerinin de temelini oluşturacaktı.

1910 yılının yaz aylarında köpeklerin halini merak edip adayı ziyaret edenlerin ya da Ada ziyaretleri sırasında köpekleri görüp dehşete düşenlerin anlatılarında, köpeklerin açlık ve susuzluk içinde birbirlerine yiyerek hayatta kalmaya çalışmalarına, köpeklerin boğuşmalarına ve delirerek ölmelerine ilişkin anlatılar, Boğaz kıyılarında yankılanan köpek iniltilerinden duyulan rahatsızlık, leş kokusundan duyulan tiksinti sıklıkla tekrar ediliyordu (Cevdet, 1909, s. 2; Zarifi, 2006; Pears, 2016, s. 312; Gilon, 1975, s. 21; Kuzucu, 2022, s. 328). İstanbul’un sokaklarından köpeklerin toplatıldığını öğrenen kent sakinlerinin ve ziyaretçilerin bir kısmı, Sivriada’yı ziyaret etmeye başlamıştı. Adanın ilk ziyaretçilerinden biri, Servet-i Fünun dergisinin Karabatak müstearını kullanan yazarıydı ve bu yazar izlenimlerini derginin 1 Haziran 1910 tarihli sayısında Samuel Weinberg’in fotoğraflarıyla yayımlamıştı (Karabatak, 1910, s. 101; Pinguet, 2009, s. 13, 17). Weinberg’in fotoğraflarında ve daha sonra Sivriada’yı ziyaret eden gazetecilerin, seyyahların, karikatürist ve ziyaretçilerin anlatılarındaki öne çıkan detay, dik bir kayalıktan ibaret olan adanın, mağaraların ve kovukların kavurucu güneşten kaçmaya

çalışan yarı baygın, can çekişen, “bir tür çılgınlığa kapılmış, cin çarpmış gibi koş[an], yerinden dura[mayan]” (Pinguet, 2009, s. 12-13) köpeklerle dolu olmasıydı (Pinguet, 2009, s. 12-13). Üstelik köpeklerin halini anlamak için Adaya kadar gitmeye gerek yoktu. Açlıktan ve susuzluktan can çekişen köpeklerin ağlamaları ve acı içinde ulumaları şehirden duyuluyordu (*Son Posta*, 8 Ağustos 1946).⁸ Adalardan esen kuvvetli bir rüzgâr, binlerce köpeğin acısını, ölümün kokusunu ve sesini yaz boyunca şehre taşımakla kalmıyor, köpekler öldükten sonra da bedenlerini kuvvetli bir korku ve kaygı kaynağı olarak gündeme getiriyordu: Kolera.⁹

Köpeklerin cansız bedenlerinin Boğaz kıyılarına vuracağına, akıntıya şehre ulaşip içme suyuna karışacağına ve hastalık yayacağına ilişkin kaygılar öylesine yoğunlaşmıştı ki, Şehremaneti iddilara yanıt vermek zorunda hissetmiş olmalıydı. Adadaki “köpek memuru” İbrahim Memduh, 22 Haziran itibarıyla kendisine 9 bin köpek teslim edildiğini, her hafta bunların yüzde üçünün öldüğünü, nüfusa oranla ölenlerin sayısının yok hükmünde olduğunu yazacaktı (Sabah, 23 Haziran 1910, s. 2; Kuzucu, 2022, s. 38). Dahası, her hafta üç kez Adaya ekmek getiriliyordu, iki görevli de gaz tenekeleriyle kuyudan su çekerek köpeklere veriyordu (Karabat, 1910, s. 995). Ada’ya bırakılan köpek çuvallarının ve kuyubaşlarının görüntüleri *Servet-i Fünun*’da yayımlanmıştı (Kuzucu, 2022, s. 325; Pinguet, 2009, s. 19). Açlıkla ölüme terk etme iddialarına cevaben Şehremaneti Haziran ayında Ada’da 3500 kıyye, Ağustos ayında 10.231 okka ekmek dağıttını da açıklanmıştı (*Tanin*, 18 Ağustos 1910). Ada memurlarının açıklamasına göre köpeklerin ölüsünden korkular da yersizdi, çünkü “cesetler akıntıya bırakılarak Bozburun’a doğru” gidiyordu, İstanbul’a ulaşmaları imkansızdı. Ancak bu açıklamalar, Şehremaneti’ne iletilen eleştirileri, sorguları ve beklentileri karşılamakta yetersiz kalmıştı ki, ağustos ayında Şehremaneti tahkikat sonucu, kaygıların yersiz olduğunu, köpeklerin sürgün yoluyla ortadan kaldırılmasının kamu sağlığına aykırı bir unsur barındırmadığını açıklayacaktı (*Tanin*, 10 Ağustos 1910; Kuzucu, 2022, s. 330). Fakat köpeklere ekmek ve su vermekle görevli ada memurları (*Servet-i Fünun*, 1 Haziran 1910, s. 101-102), P.Colomban’ın aktardığına göre, Adada köpek ölülerine üşüşen sineklerin artması ve kokuya dayanamamaları nedeniyle bir süre sonra adayı terk etmişti (Timur, 1993, s.142). Sivriada’ya sürgün edilmiş köpeklerin perişan halini görenlerin aktardıkları, köpeklerin ölü bedenlerinden bulaşacak hastalık korkusunu ve köpeklerin hastalıkla ilişkilendiren kamu sağlığı, hijyen ve emniyet kaygısı söylemlerini canlı tutmakla kalmıyordu. Aynı zamanda onların ne yolla, hangi yöntemle öldürülmesi gerektiğine ilişkin tartışmaları da gündeme getiriyordu. “Uygar bir şehre yakışmadığı iddia edilen” köpeklerin ortadan kaldırılmasını memnuniyetle karşılayanlar arasında bile, itlafın yöntemi eleştiriliyordu (Brummett, 2003, s. 420; Pinguet, 2009, s. 19-20).

Yerli ve yabancı basında da, köpekleri ortadan kaldırmak için sürgün edilmesine karşı eleştiriler yayımlanıyor, Jön Türk hükümeti peş peşe yazılarla ve telgraflarla kınanıyordu. Eleştiriler, köpeklerin şehirden uzaklaştırılmasına ya da öldürülmesine karşı değil, daha ziyade yöntemi ve tekniğine yönelikti. Jön Türklerin köpekleri uzun süren, acılı bir ölüme terk ederek en zalimane ve barbarca yöntemi tercih ettikleri ifade ediliyordu (Farrère, 1970, 159;

Pinguet, 2009, s. 19-20). Petersburg'daki Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin reis-i sanisi tarafından gönderilen telgrafta Sivriada'ya sürgün edilen köpeklerle daha şefkatli bakılması gerektiği, onları bu şekilde ölüme terk etmektense doğrudan öldürülmesi gerektiği vurgulanıyordu (BOA.HR.TO.540.52; Melikoğlu, 2009, s. 38). Alman kraliçesi de bir telgrafla tepkisini dile getirecek, köpekleri sürgün edip ölüme terk etmektense, öldürmenin daha merhametli dair giderek kuvvetlenen kanıyı ifade edecekti: “*Müslümanların, Hristiyanların Büyük Allah'ı, bütün mahlûkatın haliki olan Cenab-ı Hak namına sizden istirham ederim ki İstanbul'un bedbaht köpeklerine ya hayat verin, ya da maruz kaldıkları ölümden daha merhametkarane bir ölüm bahşedin, bu hal-i hazıra göre bir merhamettir*” (Safvet, 1910a, s. 72; Safvet, 1910b, s. 1413).

Avrupalı elitlerin İstanbul'daki köpeklerin sürgün yoluyla ortadan kaldırılması karşısındaki kınayıcı tavrı, hayvanlara yönelik merhametin nasıl olmasına gerektiğine ilişkin eleştirileri, köpeklerin varlığını ve onları koruyan kesimleri eski düzenin kalıntısı ve çağdaşlaşmanın önünde engel olarak gören Batılılaşma taraftarı Müslüman yazarlar ve entelektüeller tarafından da benimsenmiş haldeydi.¹⁰ Sokak köpeklerinin varlığının geleneksel düzenin taşıyıcısı, Batı karşısında gerikalmışlığın ifadesi olarak gören bu yaklaşım Hayırsızada Vâkâsına varan yolları döşemişti. Hayırsızada Vâkâsının ardından, itlafın yöntemine ilişkin eleştiriler, hayvanlara merhametin ne olduğuna ve olmadığına dair tartışmalarla şekillenecekti. Hakiki merhametin ne olduğuna ve nasıl icra edilmesi gerektiğine ilişkin tartışmalar, toplumdaki hurafe kültürünü ve batıl inançları hedef alan yergilerle bir araya gelecekti. Bu yaklaşımın en tipik örneklerinden biri, dönemin önde gelen yazarlarından Safvet Nezihî'ye aitti. Nezihî'ye göre sırf Müslüman tebaanın itikadına aykırı olduğu için, köpekleri acısız biçimde öldürmek yerine onları ıssız bir adaya sürgün edip birbirine kırdırarak ölüme terk etmek, yanlış merhamet ya da “yanlış korumacılık”tan ibaretti. Ona göre, yanlış korumacılığın, merhamet ile de ilgisi yoktur, geleneğe ve batıl inanca bağlı kalarak çağdaşlaşmak imkansızdı (Nezihî, 1910, s. 33-40). Dahası, merhamet kisvesi altında korumacılığın bedeli, köpeklerin acı içinde ölüme terk edilmesiydi. Hükümetin, köpekleri ortadan kaldırmada, hurafeden beslenen halk itikatinden çekinmesi sebebiyle yerine ilkel yöntemlere başvurması, merhametle açıklanamazdı, düpedüz zalimlikti (Nezihî, 1910).¹¹ Hakiki merhametin ne olduğuna, nasıl icra edilmesi gerektiğine ilişkin tartışmalar, köpekleri acısız yöntemlerle öldürme önerisinin yanlış konumlandırılmış bir merhamet anlayışıyla bir araya gelmiş, hayvanların korunduğu anlam ve değer dünyasında derin ve kuvvetli bir dönüşümü de beraberinde getirmişti. Bu noktada, Sivriada sürgünlerine, köpeklerle reva görülen İstibdat dönemini bile aratmayan zulme ilişkin eleştirilerin, köpeklerin yeniden şehre getirilmesine ya da onlara bir daha dokunulmaması gibi bir fikre ulaşmadan, yalnızca itlafın yöntemine ilişkin tartışmalarla sınırlı kaldığını tespit etmek önemlidir (Ergin, 2007, s. 454; Kuzucu, 2022, s. 340).¹² Köpeklerin ortadan kaldırılmasını destekleyen ama Türk usulü itlafın merhamet kisvesi altında gizlenen barbarlığını kınayan Avrupalılar gibi, köpeklerle reva görülen bu zulme gönlü el vermeyen bazı askeri-bürokratik elitler de itlafın artık köpeklerle acı çektirmeyecek usullerle gerçekleştirilmesini talep etmeye başlayacaklardı.

Kuduz hezeyanları, “mahallinde öldürme”, “peyderpey imha”

Sokak köpeklerinin yaşamını, insanlarla ilişkilerini kat etmeye başlayan korku ögesinin, Hayırsızada Vâkâsı öncesinde ve sonrasında farklı söylem kümeleriyle hareket ettiğini söylemek mümkün. 1910 Hayırsızada sürgünlerine varan, öncesindeki süreçte, köpeklerin ortadan kaldırılmasını savunanların söylemlerinde bile korku ögesi belirgin bir işleve sahip değildir. Köpekler, Hayırsızada sürgünleri öncesinde, korku nesnesinden ziyade, geleneksel düzenin, batı karşısında iddia edilen gerikalmışlığın, hurafe kültürünün, bağnazlığın taşıyıcısı olarak konumlandırılıyorlardı. Geleneksel düzen ile Batılılaşma taraftarları arasında, toplumdaki inanç tecrübesi ile “ulema dini” arasındaki söylemsel çatışmanın (Işın, 1995, s. 212), kentsel kamusal alanlarda hareketliliğin ve “mekan üzerinde çekişmenin” (Schick, 2010, s. 27) sonucu olarak sürgün edilmişlerdi. Korku, 1910 büyük köpek sürgünlerinin ana motifi değilken, Hayırsızada Vâkâsının ardından sürgün köpeklerin kıyıya vuran ölü bedenleri üzerinden kolera kaygısı, ardından da kuduz paranoyasının temelini oluşturacaktı.¹³ 1910 yılının sonbaharında İstanbul’da kolera salgını gerçekten de başlamıştı, ancak bunun köpeklerle ilgisi yoktu.¹⁴ 1911 yılında kolera, Balkan Savaşları hareketliliğiyle yayılıyordu ve dönemin raporlarına göre İstanbul’da neredeyse endemik bir salgın halini almıştı.¹⁵ Kolera salgınının Balkan Savaşı cephelelerinde ve cephe gerisinde yaygınlaşmasına, bulaş sayısındaki artışın kapsamlı raporlarla tespit edilmekteydi.¹⁶ Yine de basında, kolera salgını köpekler ile ilişkilendiriliyordu. Bazı yazarlar köpek ölümlerinden yayıldığını iddia ediyor; bazıları ise köpeklerin İstanbul’da çöpü ve pisliği ortadan kaldırma işlevini hatırlatarak, koleranın asıl nedeninin köpeklerin ortadan kaldırılması olduğunu savunuyordu.¹⁷

Karşıt gibi görünen iddiaların derinleştirdiği ortak anlam dünyası, köpeklerin öldürücü hastalıkla ve salgınla ilişkilendirilmesi oldu. 1911 yılında geldiğinde İstanbul’da köpeklerin sayısının yeniden arttığına ilişkin söylentiler, köpeklerin saldırganlığına ve neredeyse canavar-sı hareketlerine ilişkin tasvirler köpek havlamalarından ve ulumalarından duyulan tedirginlik ve korku yazılı basında yer almaya başlamıştı. Hükümetin hedefinde, Anadolu yakasının semtlerinde yaşayan, Hayırsızada sürgünlerinden kaçmayı başaranlar vardı (Kuzucu, 2022, s. 375). 1912 yılının ilk aylarında Hükümet “bunların usûl-i sâbıkı veçhile tekrar toplatılmaları hakkında” Şehremanetine tebligat gönderdi. Köpeklerin bir atı parçalayabilecek büyüklükte ve saldırganlıkta olduğu söylentileri yayılmaya başlamıştı.¹⁸ İstanbul’da kurulmuş olan kuduz hastanesi, kuduz vâkâlarının tamamını barındırarak tedavi edebilecek kapasitede değildi (BOA. DH. MB. HPS. M. 2/35).¹⁹ Taşradan da İstanbul’a gelen kuduz vâkâlarının sayısı artıyordu ancak her hastanın İstanbul’a gelişini, tedavisinin ardından memleketine geri götürülmesini karşılamak Dahiliye Nezareti için ciddi bir maddi yük oluşturuyordu (BOA. DH. MB. HPS. M. 2/51; BOA. BEO. 3970/297729).²⁰ Dahası, Bakteriyojihaneye-i Şahane’de geliştirilen kuduz aşısı ise şehrin genelinde yaygın olarak uygulanmıyordu. Kıyıya vuran köpek ölümlerinin kolera yaydığı iddiasıyla gündeme gelen semtler, şimdi de artan kuduz ihbarları

ile gündeme geliyordu.²¹ Şehremaneti, alt belediyelerin yetersizliğinden, köpeklerin varlığını ortadan kaldırmak için kapsamlı çalışmalar yürütmemesinden de şikayetçiydi (BOA, DH, İD, nr. 102/29).

Kuduz söylentisiyle yükselen itlaf dalgasının öne çıkan ismi, Tıp Fakültesi dekanı iken Şehreminliğe atanan dönemin önde gelen cerrahlarından Operatör Cemil [Topuzlu] Paşa oldu. İlk kez 21 Ağustos 1912’de Şehreminliğe atanan Cemil Topuzlu, Hayırsızada sürgünlerinin ardından sokakların hâlâ köpeklerle dolu olmasından şikayetçiydi (Topuzlu, 2002, s. 113). Hayırsızada Vâkâsının ardından girişilecek en büyük itlaf dalgasının fitilini ateşleyen, Şubat 1913’te Bakırköy’de kuduz bir köpeğin sekiz kişiyi ısırması vâkâsı oldu. Daha sonra anılarında “Şehreminliğe tayinim sıralarında otuz bine yakın köpek buldum. Bunları yavaş yavaş imha ettirdim” (Topuzlu, 2002, s. 113, 124) diye yazacak olan Cemil Paşa döneminde yaşanacak, ikinci büyük itlaf dalgasını başlatan Bakırköy’deki bu ısırma vâkâsı oldu.

Makrıköy ve Ayastefanos ahalisinden Mihal, Teophilos ve Dimitri adında üç şahıs ve isimlerini bilemediğimiz beş askerin kuduz bir köpek tarafından ısırıldığına ilişkin haberin²² duyulmasının ardından Dahiliye Nezaretine yaralıların durumu hakkında bilgi veren bir tezkerre yazan Cemil Paşa, “İstanbul’un bazı cihetlerinde böyle kudurmuş kelblere tesadüf edilmekte” olduğunu belirtmiş, hükümetin müdahale konusunda görüşüne başvurmuştu (BOA, DH, İD, nr. 102/29). Nezaret, Cemil Paşa’ya yanıtında kuduzla mücadelenin tabii olduğunu belirtecek, kuduz vâkâlarına derhal müdahale edilmesi gerektiğini ancak “hissiyat-ı ahalinin rencide olmaması” için bunun uluorta yapılmaması[nı]” bildiriyordu (BOA, DH, İD, nr. 102/29). Şehremaneti ise, Hayırsızada Vâkâsından kendi adına ders almış gibiydi: Gazetelere ilan verip kuduz köpeklere müdahale edildiğini duyurarak, bu tür köpeklere rastlayanların derhal zabıtaya ihbar etmelerini istedi (*Tanin*, 3 Mart 1913, s. 5). Böylelikle Şehremaneti, köpekleri ortadan kaldırmak için toplamalarla ve sürgün gibi kamuoyunda infial yaratan zahmetli yollara başvurmak zorunda kalmayacaktı. Kuduz korkusu ile yükselen ikinci itlaf dalgası, köpeksizleştirme siyasetinin yeni paradigmasını kuracak, belediyelerin Cumhuriyetin ilk yüz yılı boyunca ve bugün hâlâ başvurduğu başat yöntem olan yeni usulü de gündeme getirecekti: Sokak köpeklerine müdahale etmek için artık vatandaşın ihbarı, zabıtaya şikayeti yeterliydi. Şehremaneti, vatandaş bizzat işbirliğine çağırıyordu (*Peyâm*, 1914, s. 3; *Sabah*, 1914, s. 4). Artık köpekler yerinden edilerek, toplatılıp sürgün edilerek değil; kendi mahallinde, yaşadıkları veya görüldükleri yerde öldürülecekti.²³ Ahmed Rasim’in “hem kanlı hem acıklı” dediği peyderpey imha, köpekleri zehirleyerek başlamış oldu (Rasim, 1919, s. 2).

Şehremanetine ve zabıtaya bağlı birlikler, köpekleri, rastladıkları yerde, bir parça ekmek arasına sıkıştırdıkları zehirli eti yedirerek öldürmeye başladılar (Halid, 1922, s. 3).²⁴ Her ne kadar Cemil Paşa, “peyderpey imha” için kullandıkları zehrin adını söylememiş olsa da, dönemin tanıklıkları striknin adı verilen maddeyle zehirlendiğine işaret ediyordu (Kuzucu, 2022, s. 377). Zehirlenen köpeklerin bazıları, saatlerce, hatta bazen günlerce kıvranarak inliyor, sokak ortasında yarı baygın hale can çekişiyor, istifra etmeye çalışırken yemek boruları, mideleri parçalandığı için pek çoğu ağızlarından gelen kanda boğularak ölüyordu (Rasim, 1919, s. 2).²⁵

İtlafın planlanmış icraatlara ve sürgün gibi büyük girişimlere ihtiyaç duymadan, köpeklerin görüldüğü an, herhangi bir yerde gerçekleştirilebiliyor olması, hayvanlara yapılan muameleyi bazılarının gözünde Şehremanetinın siyasi becerisine, idari kapasitesinin ispatına ve övgüsüne dönüştürüyordu (Ozansoy, 2014, s. 78; Kuzucu, 2022, s. 380).²⁶ Dönemin önde gelen köpek karşıtı aydınları için Cemil Paşa, toplumdaki hayvanlara merhamet duygusuna boyun eğmeden, on yıllardır süren köpek sorununa çözüm olduğu için takdire şayandı.²⁷ Ancak İstanbul’da belediyenin altyapı hizmetlerini sağlamada yetersiz kalmasına rağmen, köpekleri ortadan kaldırmadaki azmi ve kararlılığı uzun yıllar boyunca mizah dergilerinin ve karikatürlerinin alaya aldığı konular arasında gelecekti. Çöpleri ortadan kaldıramayan, sokakları temizleyemeyen, doğru düzgün aydınlatamayan, kaldırımları ve taş yolları onaramayan belediyenin, kedi ve köpekleri ortadan kaldırma çabasındaki süreklilik kent idaresine yöneltilen eleştirilerde sıklıkla dile getirilen bir husus olacaktı (*Akşam*, 1931; *Karikatür*, 1936).

Ahmed Rasim’in “köfte usulü” adını verdiği zehirli et yedirerek öldürme girişimlerine kısa süre sonra, ateşli silah da eklendi. 1914 yılında Bebek sahilinde Balıkçı Bican Reis’i, Mustafa Reis’i, Robert Kolejinden iki öğrenci ve iki çocuğu ısırarak kuduz bir köpek Rumelihisarına doğru kaçarken kendisini takip eden görevliler tarafından vurulmuştu. Yaralılar da Dâülkelb Tedavihanesine götürülmüştü (*Tâsvir-i Efkâr*, 1914, s. 4). Artan vâkâlar karşısında Şehremaneti hastanelerin kapasitesinin yetersiz kalmasından (Özgün, 2017, s. 523; Gündoğdu, 2018, s. 573), taşradaki idarecilerin “köpekleri toplamak hususunda ihtimam etmemesinden” şikayet ediyor, tek çözümün köpeklerin doğrudan imha edilmesi olduğunu belirtiyordu (BOA, DH. EUM. MEM, nr. 70/61; DH. UMVM, nr. 95/48; nr. 79/33). Ancak asker ile zabıta, itlaf memuru ile halk arasında türlü çatışmalar yaşanıyor, çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle itlaf Şehremanetinın hedeflediği hızla ilerleyemiyordu (BOA, DH. EUM. KLU, nr 12/54).

Dahası, Şehremanetine bağlı itlaf birlikleri gün ortasında çalışıyordu. İtlaf seyirlik bir icraata dönüşmüştü. Zehirlenen, sokak ortasında can çekişen köpeklerin sayısız tanığı oluyordu.²⁸ Örneğin dönemin tesirli mutasavvıflarından Tahirü’l Mevlevi, bir gün Aksaray’da zehirlenmiş bir köpeğin can çekişerek ölmesine tanık olmuş, “köpekleri ortadan kaldırmada başka bir çare bulmak gerektiğinin elzem ve ehem” olduğunu, “insaniyetin bunu iktiza et[tiğini]” dile getirmişti (*Tahirü’l Mevlevi*, 1914, s. 69-70). Saçaklızade Mehmet’in 1887’de ifade ettiği gibi halkta ve devlet yöneticileri arasında “...ne sahibi ve ne de kimseye zararı olmayan kelbin katl edilmesinin caiz olmadığı” anlayışı hâkimdi (Saçaklızade Mehmet, 1887, s. 8). Devlet görevlilerinin köpekleri itlaf etmek için müftülükten fetva alması gerekiyordu. Ve müftülük, köpeklerin kuduz olduğu durumlarda dahi köpeklerin itlafına fetva vermediği durumlar oluyordu (B.O.A., DH. MKT., 1316/ 98, 1871; B.O.A. DH.MKT., 1102 – 69, 1906). Kuduz olmayan köpekler ile olmayanların ayrıştırılamayacak olması, “ve kudurmuş olmayanların içerisinde muzır (zararlı) olanlar var ise onların hâli (tenha, boş) bir mahale def’i (...) umum kelblerin itlafının da caiz olamayacağı”na karar verilmişti (B.O.A., DH. MKT., 1316/ 98, 1871).²⁹ Tercih edilen usül, “şüpheli veya kuduz köpeklerin gözaltına alınarak Baytarhane Mektebi’ne

götürülmeleri” idi (B.O.A., ZB. 41/23, 1908). Hayvanların itlaf edilmesi gerekiyorsa, defnedilmeleri, hatta bu defin işleminin baytar gözetiminde yapılmasına ilişkin yasal düzenlemeler vardı (B.O.A., DH.MKT. 2040/49, 1892).

Oysa Cemil Paşa'nın idaresindeki Şehremaneti tüm şehirde köpeklerin görüldüğü yerde öldürülmesine karar vermişti. İtlaf programı 1893'te kabul edilen Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniyye Talimatnâmesine göre yürütülüyordu.³⁰ “Bilimum Hayvanat-ı Ehliyyede Daülkelb” başlıklı 9. faslının 66. maddesi, kuduzla yakalanan her hayvanın itlafını kabul etmekte; 68. Maddesi kuduz tespit edilen bölgenin civarındaki bölgelerin de haberdar edilmesinden hükümeti sorumlu tutmakta; 69. maddesi kuduz bölgesindeki sahipli köpeklerin kapatılmasını, sahipsiz ve ağızsız olanların zehirlenerek ya da kurşuna dizilmek suretiyle öldürülmesini talimat vermekteydi (Ergin, 1995, s. 89). Kuduz hezeyanı “şehrin nezahetinin” hem de toplum sağlığına ilişkin düzenlemeleri şekillendirmeye başlamıştı (B.O.A. ZB. 378/50, 1909). Zabıta-ı Sıhhiye-i Hayvaniyye Talimatnamesine göre yürütülen itlaf programında köpekler görüldükleri yerde, kendi mahallerinde zehirli et yedirilerek ya da kurşunlanarak öldürülüyorlardı (Ergin, 1995, s. 89).

Yalnızca birkaç yıl önce, kuduz olduğu bilinen köpeklerin bile önce tedavi edilmeleri için Baytarhane Mektebine gönderildiği, tedavileri için ödenek çıkarıldığı, itlaf için mutlaka müftülük fetvası gerektiği, itlaf edilen köpeklerin de belirli kurallar dahilinde ve Baytar gözetiminde defnedilmesinin zorunlu olduğu göz önüne alındığında, Şehremanetin yükselen itlaf politikasına rıza üretmek için yeni bir siyasi pratik geliştirmesi kaçınılmazdı. Köpeklerin görüldüğü yerde (gerekçesiz, fetvasız) öldürülmesi, itlafta ve define hiçbir usul gözetilmemesi, çürüyen köpek cesetlerinin defnedilmemesi halkta ciddi bir rahatsızlık yaratıyor olmalıydı ki, Şehremaneti kısa süre sonra Cumhuriyet tarihinde sıklıkla başvurulacak bir şiddet politikasını benimsedi: Öldürdüğü köpeğin kuyruğunu belediye dairelerine getirenlere, kuyruk başına 5 kuruş ücret-i itlâfiyye [itlaf ücreti] ödenecekti (Rasim, 1919, s. 2). İtlafa meşruiyet kazandırmak, köpeklere yönelik şiddetin tanıkları arasında rıza örgütlemenin özgün bir yolu bu. Ahmed Rasim'in “kuyruklu tevkifat” adını verdiği bu usul, Vâ-Nû'ye göre “halkın belediyeleştirilmesi” anlamına geliyordu. Belediyenin halkı köpekleri öldürmeye teşvik etmesi, köpeklerin kuduz olsalar bile fetvasız öldürülemediği düzenin sonunu getirmişti. İtlaf siyaseti, köpeklerin keyfi olarak öldürüldükleri, yaşamlarının Şehremaneti ve İstanbul halkı arasında ihaleden ibaret olduğu, leşlerinin bir düzenlemeye tabi tutulmaksızın açıkta bırakıldığı, çektikleri acının seyirlik malzemeye dönüştüğü yeni söylemsel düzeni oluşturmaya başlamıştı (Vâ-Nû, Akşam, 1932)³¹

Köpekleri öldürmek artık “askıya çıkarılıyordu” (Alay, 1920), itlaf aylık 45 lira karşılığında müteahhide verilmişti (Tasvir-i Efkâr, 1919, s. 4). 1920 yılında Alay dergisinde yayımlanan, Karakulak adlı köpeğin ağzından yazılan “Av'ave-i Dilsûz-ı Köpek” şiir, itlafın ihaleyle müteahhide verilmesi karşısında köpeklerin acısını, hayatlarına biçilen bedel karşısındaki çaresizliklerini ifade ediyordu. Köpeklerin önce tehcirine, sonra topluca katline karar veren Şehremaneti karşısında “Zulm-i taaddi görüyor cins-i kelb” diyerek köpeklere reva görülen eziyetin hak düzeninin ötesine taşıdığını söylüyordu (Alay, 1920). Köpeklerin “küngüre-i asu-

manı bocala[ta]n” iniltisi sokaklarda yankılanıyordu (*Tahirülmevlevi*, 1914, s. 69-70). Bazı semtlerde zehirlenen köpekleri yoğurt yedirerek kusturmaya çalışanlar olsa da, gelişigüzel bırakılan zehirli etlerden, giderek sayısı artan itlaf memurlarının kurşunlarından canını kurtarabilen köpeklerin sayısı azdı. Köpeklerle birlikte, onlara bakan insanlar da, etraftaki yemek ve su kapları, saman sandıklar da giderek silikleşiyordu (Topçuoğlu, 2010, s. 75-6).

Cemil Paşa idaresindeki Şehremanetinin itlaf politikası çok geçmeden, köpeklerin sokak ortasında öldürülmesine, acı içinde kıvrınmasına tanık olan bazı siyasi ve bürokratik elitlerin ve Batılı hayırseverlerin hayvanlara karşı merhamet duygularını, onların kısa ve acısız yollarla öldürülmesine yönelik arayışları yeniden harekete geçirdi. Köpeklerin öldürülmesi karşısında yükselen öfke, dehşet ve üzüntü hissini toplayarak bir araya getiren yepyeni bir siyasi söylem, eylem ve düşünce seti de oluşmaya başlamıştır: Hayvanların kısa sürede ve acısız yollarla öldürülmesi gibi ilkelerle öne çıkan *hayvan refahı* ve *insancıl muamele*. Bu yaklaşım dönemin Avrupa ve Kuzey Amerika şehirlerinde yükselen burjuva duygusallığının kendine atfettiği hassasiyetin ifadesi, yüksek medeniyet varsayımının da ölçütü olmuştur. İmparatorluk başkentinde hayvanlara merhamet gösterilmesini ve kasten acı çektirilmemesini savunan dini itikatlerden de beslenen insancıl muamele görüşü, en kuvvetli ifadesini ise hayvanları korumanın kurumlaşması ile bulacaktır. Hayvan refahı yaklaşımı da, hayvanların siyasi, dini, ekonomik çıkar ve gerekçelerle öldürülmelerine karşı çıkan hak temelli yaklaşımın ve hayvan özgürlüğü siyasetinin aksine, onların eziyet görmeden yaşamalarını, zulme ve eziyete karşı korunmalarını ve acı çekmeden öldürülmelerini savunur. Kavramsal ifadesini 18. yüzyılda Anglosakson faydacılık düşüncesinde bulan bu yaklaşım, gelişen hayvan endüstrilerinde hayvanların öldürülmesini, hayvanların bedenlerini ve bedenlerinden azami fayda sağlanmasını, modern şehir düzeninde hayvanlarla insanlar arasındaki mekansal yakınlığı, bir arada yaşama ilişkilerini, hareketlerini, üreme kapasitelerini ve ölümlerini düzenleme, sınırlama ve denetim altına almayı temel alır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa’da ve Kuzey Amerika’da pek çok ülkede “hayvanlara yönelik zulmün önlenmesi” yasalarıyla kanunlaşan bu yaklaşım, kamusal alanların hayvansızlaştırılmasında da kullanılan başat yöntem olagelmiştir.³²

İstanbul’da o yıllarda faaliyet gösteren Şefkat Kolları (*Arms of Mercy*) adlı hayırsever derneğin başkanı Alice Manning ve İngiliz Büyükelçisi Lady Lowther girişimiyle, hayvanları koruma ve onlara ihtimam gösterme geleneği, anakronistik bir ifadeyle, ilk kez bir sivil toplum kuruluşu bünyesinde toplanacaktı. Cemil Paşa’nın şehreminliği döneminde giderek yaygınlaşan ve tüm şehrin dev bir Sivriada’ya dönüşmesine tepki olarak Türkiye’deki ilk hayvan koruma derneği olan Himâye-i Hayvânât Cemiyeti kuruldu (Gündoğdu, 2010, s. 373-4; Melikoğlu, 2009, s. 38; Yaşar & Yerlikaya, 2004, s. 43). Cemiyet, kuruluş tüzüğünde yer alan iki temel amaç etrafında örgütleniyordu: Hayvanlara yapılan zulüm ve haksızlıkları engellemek ve hayvanları kötü yaşam koşullarından kurtarmak; ve özellikle çocuklarda ve gençlerde hayvanlara karşı adalet, merhamet ve hayırseverlik duygusunu yaymak ve onları hayvanlara iyi davranmaya sevk etmek.³³ 1912 yılında, Altıncı Daire-i Belediye’deki askeri ve siyasi bürokratların ve eşlerinin ağırlığı nedeniyle, Cemiyet’i bugün kullandığımız anlamda sivil bir oluşum

ya da sivil toplum kuruluşu olarak adlandırmak güç. Dahası, İstanbul'un askeri ve bürokrat elitleri tarafından kurulan Cemiyet'in ürettiği hayvan refahı söylemi, gündelik hayatta ve tek tek hayvanlarla karşılaşmalarda şekillenen koruma pratiklerinden farklı biçimde geliştecti. Hayvanları himaye etme söylemi, askeri-bürokratik elitlerin hayırsever girişimleri olarak başlamış, bu sınıfsal ve statüsel ekseninde kurumsallaşmış, bir seçkinler girişimi olarak kalması itibariyle de sokakta yaşayan hayvanlara yönelik doğrudan bakım ve yaşatma pratiklerinin oluşturduğu duygusal ve söylemsel dünyadan uzaklaşmasına neden olacaktı.³⁴

En etkili faaliyetlerini Balkan Savaşları sırasında yürütmüş olan Himaye-i Hayvanat Cemiyeti, cepheden gönderilen hayvanların tedavisine destek oluyor, özellikle binek ve yük hayvanı olarak çalıştırılan hayvanlara kötü muamele edilmesine karşı Şehremanetinin denetimlerini sıklaştırması için çalışmalar yürütüyordu (*Tasvir-i Efkâr*, 1913). Cemiyet'in siyasi-bürokratik seçkinlere yakınlığı, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle Mülkiye Baytar Mektebi'nin 20 hayvan alabilecek bir mekânının Cemiyet'e tahsis edilmesiyle de tasdik edilmişti (BOA, BEO, nr. 4149/311165). Yönetim kurulunda dönemin önde gelen askeri ve siyasi elitlerinin, İstanbul'da yaşayan diplomatlar ve eşlerinin yer almasına rağmen, Cemiyet, Şehremanetinin icraatlarını durduracak güce sahip değildi (Melikoğlu, 2009, s. 41). Dünya Savaşının başlamasıyla faaliyetlerine ara veren Cemiyet, Cemil Paşa'nın iki dönem şehremanlığı sırasında köpeklerin zehirli etle ya da silahla vurularak öldürülmesine karşı sessizliğini koruyacaktı.³⁵ Peki Şehremanetinin giriştiği kitlesel itlaf, zehirleyerek ve silahla öldürmeler, sonuç vermiş miydi?

Her ne kadar Abdurrahman Şeref, 1921 yılının Şubat ayında "İstanbul sokaklarında artık köpek kalmadığını hatıra getirelim" dediyse de, yalnızca altı ay sonra İstanbul'un sokaklarında yeniden köpekler yaşamaya başlamıştı. Köpeklerin sayısının yeniden artmaya başlaması neticesinde, İstanbul'da görev yapan Müttefik Devletler Polis Komisyonu başkanı Robert Ballard, 27 Mayıs 1922 tarihinde gazeteler bir tebliğ yayımlayarak "on binlerce köpeğin yok edileceğini belirtmişti (Kuzucu, 2022, s. 390-1). Şehrin içinde hayvanların hareketliliğine ilişkin kısıtlamalar getiriyor, Asya yakasındaki bir köpeği Avrupa yakasına getirmeyi yasaklıyor (İleri, 1922, s. 4)³⁶, kuduz bir köpek tarafından ısırılan şahısların Sirkeci ve Demirkapı'daki kuduz müessesine müracaat etmesi gerektiğini belirtiyordu (*Vâkit*, 1922, s. 3). Basında yer alan kuduz haberlerinin ardı arkası kesilmiyordu (*Akşam*, 1922, s. 4; *İleri*, 1922, s. 3; *Tevhid-i Efkâr*, 1922). Özellikle Üsküdar ve Anadolu Hisarında kuduz köpeklerin yaşadığı, Erenköy ve Göztepe'de zengin köşklere ve bağlarına dadandıkları iddia ediliyordu (*İkdâm*, 1922, s. 3). İtlaflı tüm kent ölçeğine taşıyan ise, Anadolu yakasından getirilen birkaç köpeğin Avrupa yakasına kuduz virüsü taşımış olması iddiasıydı. Bazı gazetelere göre kuduz dışarıdan geliyordu, afet daha çok Anadolu yakasında görülse de, Avrupa yakasında da ürkütücü boyutlara ulaşmıştı (*Vakit*, 1922, s. 3). Dönemin basını, adeta kuduz vakayinamesi gibi çalışıyordu. Kuduzla yakalananların sayısının arttığını, köpekler yüzünden çocukların sokağa çıkamadığını, okula korkuyla gittiğini vurgulayan haberlerin ardı arkası kesilmiyordu (Tekir, 2018, s. 322-323). Kuduz köpekler ve ısırılma vâkâlarına dair ihbarların sayısı artarken, pek çok haberde ve

yazıda şehirde kuduzla karşı daha kapsamlı tedbirler alınması için belediye ve sıhhiye göreve çağırılıyordu (*Hakimiyet-i Milliye*, 1921, s. 2).

Sıhhiye Müdür-i Umumiye Muavini Doktor Zeki Bey, Dâü'l-kelp Tedavihanesine başvuran kuduz şüpheli hasta sayılarını açıklıyor, kuduz salgınını önlemek için Şehremaneti ve Polis Teşkilatını göreve çağırıyordu (*Tercüman-ı Hakikat*, 1922, s. 2). İtlafın vakti gelmiş geçiyordu bile, dahası köpeklerin “suretle ve suhuletle itlafı” için yeni bir yöntem öneriyordu: Avrupa’da ve Amerika’da olduğu gibi köpekleri kafes içine toplayarak suda boğma (*Tercüman-ı Hakikat*, 1922, s. 2). Zeki Bey’in köpekleri suda boğdurarak öldürme önerisi Şehremaneti tarafından kabul edilmemiştir. Ancak bu önerinin etkisi, kuduzun temel belirtilerinden biri olarak kabul edilen hidrofobinin toplumda daha çok bilinir, görünür ve konuşulur olmasının da önünü açmak olmuştur. Bu da hastalığın pis, pasaklı, sokaklarda yaşayan, çöpten beslenen, zayıf düşmüş köpeklerden bulaştığına dair kanıtı daha da pekiştirecektir.

Vakit gazetesi, şehre musallat olan kuduz salgınının *dışarıdan* geldiğini iddia eder. Ancak şehre kuduz taşıdığı iddia edilen yabancılar, elbette Avrupalı seyyahlar ya da sefaret çalışanları değil, kuduz hastanesi olmadığı için başka vilayetlerden ve taşradan İstanbul’a getirilen yoksullardır. Onlara karşı aşağılayıcı, dışlayıcı, düşmanlaştırıcı tavır, köpeklerin öldürülmesini de zaruri görür. Böylelikle, kirli, temiz olmayan, istenmeyen, zararlı ve hastalıklı addedilenin ve ona karşı üretilen söylemin ortaklaşması, basın yoluyla yaygınlaşması söz konusu olur. Şehremanetinin ise, kuduz ve ısırılma vâkâlarına ilişkin ihbarları toplayan merci olarak, itlaf için üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediği görüşü basında sık sık dile getirilir. 1922 yılı yazında 150’den fazla ısırılma ihbarına karşı 150 köpeğin bile itlaf edilemediği vurgulanır. Belediyenin ücra semtlerde varlık gösteremediği için kuduz sorununun çözülemediği, “halkımıza nerede başıboş köpek görülürse itlaf hakkı verilmediği takdirde” bu sorunu çözenin imkânsız olduğu ifade edilir (*Peyam-ı Sabah*, 1922, s. 3). Halkın itlafa desteğe katılması yönündeki çağrı, yaklaşık 60 yıl sonra belediyelerin yoksul mahallelerde köpekleri itlaf etmek için vatandaşları göreve çağırmasında da yenilenecektir.

17 Şubat-4 Mart 1923 Birinci İzmir İktisat Kongresinde önce çalışmalarının başlatılması kararlaştırılan Cemiyet, 6 Mart 1924 tarihinde İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti olarak yeniden açıldı.³⁷ Cemiyet’in yeniden açıldıktan sonra söylemleri, hayvanlara karşı kötü muamelenin engellemesi ekseninde yer alıyordu. Hayvan sevgisini yaygınlaştırmak, hizmet verecek gücü kalmamış hayvanları satın alarak eziyet çekmelerine engel olmak, hayvanların seyahat etmesini sağlayıcı düzenlemeler yapmak, canlı hayvanların deneylerde kullanılmasını engellemek, yoksulların hayvanların tedavisini ücretsiz yapmak, diplomatsız şahısların veterinerlik yapmasını engellemek, hayvan koruma konusunda kamuoyunu bilinçlendirmek vardı (Malikoğlu, 2009, s. 41).

Kuduz gerekçesiyle yürütülen ve tüm şehri sarmış itlafa dair açıkça bir çalışma gündemi olmasa da, Cemiyet’in erken Cumhuriyet yıllarındaki yönelimi, yüzyıl boyunca ve günümüz Türkiyesinde hâlâ tartışılan ötenazi ve hayvanların acısız yöntemlerle öldürülmesi konusunu gündeme getirecekti. Cemiyetin üyesi ve daha sonra başkanlığını da yürütmüş olan veteriner

hekim Mustafa Santur'a göre, kuduzun yayılmasının nedeni sokak köpekleriydi. Santur, Cemil Paşa dönemindeki "kuyruklu tevkifat" usulünün barındırdığı ikilemi çözecek bir öneriyle gelecekti. İnkilem şuydu: Halka itlaf ücreti ödeyerek köpeklerin ortadan kaldırılması işinde onların gönüllü katılımını sağlamak itlafa meşruiyet kazandırıyor. Ancak köpeklerin acı içinde, uzun süren ölümlerine tanık olan halkta merhamet duygusu kuvvetleniyordu. Santur'un bu kısır döngüyü kırmak için önerisi, itlafın tıbbileştirilmesi anlamına geliyordu: Zehirli et ya da silahla vurma yoluyla itlafa son verilmeliydi, itlaf veteriner hekim gözetiminde olmalıydı. Zira itlaf memurları striknini doğru miktara veremediği için hayvan saatlerce, bazen günlerce sokak ortasında kıvranıyordu. Kimi itlaf memurları yanlış bir merhamet anlayışıyla köpeklere haplarını tamamını vermiyordu (*Akşam*, 1922, s. 2). Sonuçta zehir verilen köpekler uzun süre can çekişiyor, acılar içinde kıvrandıktan sonra orta yerde can veriyordu. Çözüm, itlafı bu iş tasarlanmış ve donatılmış tesislerde gerçekleştirmektir.

"Acısız, insani, fenni": Köpeksizleştirmenin tıbbi ve teknik altyapısının gelişimi

894

Cumhuriyetin ilanından bir yıl sonra, 6 Mart 1924 tarihinde yeniden faaliyete geçen Himâye-i Hayvânât Cemiyetinin kuruluş amaçları arasında, doğrudan sokak köpekleriyle ya da itlafıla ilgili bir madde yoktur (Gül, 2009, s. 42). Cemiyetin 1929 tarihli tüzüğünde de amacı, "hayvanlara karşı gayriinsani muameleleri önlemek, halk arasında ve bilhassa öğrencilerde hayvan sevgisini geliştirmek" olarak belirtilmiştir (İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, 1929). Ancak Cemiyet, kuduzla savaşında yetersiz kalan belediyelerin imdadına yetişecek açılımı yapacaktır: 1926 yılında Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden ve sekreteri Alice Manning, Şişli'de bir hayvan hastanesi kurar. Günümüzde barınak adı verilen mekânsal formun Türkiye'deki ilk örneklerinden olan bu hastanede, hayvanların insancıl yöntemlerle öldürülmesini (hüsnü tabiriyle, uyutulmasını) sağlayan teknik altyapı ve tasarım geliştirilir. Yirmi köpek kulübesi ve at ahırının bulunduğu barınak, bir yıl sonra hastane olarak tasarlanmış yeni bir binaya taşınacaktır (Melikoğlu, 2009, s. 43). Derneğin bu yeni ameliyathanesi, köpekleri acısız ve fenni yöntemlerle öldürmenin merkezi, uzun yıllar boyunca İstanbul'da köpeksizleştirme siyasetinin de merkez üssü olacaktır.

Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, 14 Mayıs 1927 tarihinde Belediyeye çağrı yaparak, sokak hayvanlarının vurularak ya da zehirlenerek öldürülmesi yerine, "acısız, insani ve fenni bir yöntem olan" gazla öldürülmesini, bu yöntemin teknik altyapısının kurulması için gerekli donanımı yurtdışından getirmeyi teklif edecektir (Işın & Tanman, 2017, s.195-196; Yıldırım, 2021; Bal, 2023).³⁸ Belediye teklifi kabul edince, Cemiyet'in Nişantaşı'nda Şair Nigar Sokak'ta hizmete giren hayvan hastanesinde bir gaz odası kurulmuştur (*Cumhuriyet*, 1927a; 1927b, s. 3). Ancak, derneğin hayvanları acısız yollarla ve kısa sürede öldürmesi, Belediyenin yürüttüğü itlaf kampanyasının yerini almaz; köpekleri zehirleyerek öldürmeye paralel, ek bir yöntem olarak gelişmiştir. Cemiyet, uzun süren ve eziyetli bir yöntemin aksine, havagazı ile öldürülen köpeklerin kısa süre-

de acı çekmeden tatlı bir uykuya intikal eder gibi öldüklerini iddia eder. Dernek yöneticilerinden, Baytar Mektebinin Paris'teki Pasteur Enstitüsünde ihtisas yapmış hocalarından Mustafa Santur da 1930 yılında köpekleri arsenik türevi olan striknin kullanarak öldürmenin tekniğine dair detaylı bir karşılaştırma yapıyor; insancıl yöntemlerle öldürmenin bilimsel gerekçelerini açıklıyordu: “*Strikninle hayvanları acısız öldürmek için zehirli hayvanın kalbine zerk etmek lâzımdır. Ancak zehir hap şeklinde verilirse mesele değişir. Hele bunları yutan hayvanın midesi dolu olursa orada zehir uzun müddet kalır, yavaş yavaş massolur ve hayvan çok uzun müddet, 24-36 saat arası ızdırıp çeker.*” (Santur, 1927)

Hayvanları koruma ve hayvanlara karşı zulmü engelleme amacıyla kurulmuş bir Cemiyetin, “acısız öldürme” adı altında itlaflarda Belediye, polis ve zabıta ekiplerine yardım eden bir işlev görmesi bazıları için medeniyet adına işlenen diğer suçlarla eşdeğerdir. Ahmed Rasim, köpekler için hazırlanan bu gaz odalarını kınayan en kuvvetli kalemlerdendir. Çiçeği burnunda Cumhuriyetin hayvanları bu yolla idare etmesini “Avrupalıların Asya ve Afrika’daki yerli akvâma yutturdukları himayeye” benzeter (Rasim, 1927, s. 3). Rasim, havagazı ile öldürmenin Cemiyet’in iddia ettiği gibi acısız ve insafli olmadığını savur, aksine köpeklerin havagazı ile öldürülmelerini zalimce bulur. Cemiyetin ağzından insancıl öldürme yöntemini tarif ederek, belediyelerin kullandığı zehirleme yöntemiyle kıyaslar: “İstanbul’da bir Hayvanları Koruma Derneği varmış! Köpeklerle kediler için, İHiç merak etmesinler, ben kendilerini öyle gözleri dönerek, saatlerce çeneleri atarak, kol, bacak silkeleye silkeleye, kuyruk dikerek öldürmeyeceğim. Adı bir sandık içine koyacağım, içinden havagazı geçireceğim, bir an sonra gözlerini açıp bakacaklar ki ölmüşler, diyormuş.” (Rasim, 1927, s. 3) Rasim, Cemiyet’in kurucu üyesi ve sekreteri Alice Manning’i de hicvederek, hayvanların refah içinde yaşadığı, bakıldığı, korunup kollandıkları dönemin sona erdiğini, insancıl öldürmenin “merhametin en asri, en son palavrası” olduğunu söyler.

Ahmed Rasim’in bu eleştirisi, sonraki yıllarda da Cemiyet’in Belediye ile iş birliğine yönelik eleştirilerin temelini oluşturur. Buna karşılık, Mustafa Santur, Cemiyet’in itlaf içinde Belediyeye destek olmasını eleştirenlere cevaben, yürüttükleri insani öldürmeyi Belediye eliyle yapılan insafsızca katliama alternatif olarak ortaya koyar: “*Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, belediyeden on para istemeksizin ve ağır fedakarlıklara katlanarak itlaf işini daha insani biçimde yapmaktadır. Cemiyetimiz azalarından hiçbirisi hayvanları öldürmek fikrinde değildir. Cemiyet bünyesinde bir itlaf servisi bulunması yalnız ve münhasıran hayvanatın insafsızca katledilmelerine mani olmak maksadıyladır.*” (Cumhuriyet, 1934, s. 1) Ancak Cemiyet toplu itlaflarda Belediye ile iş birliği içinde olduğunu saklamıyordu.

Sokak köpeklerini ve kedilerini havagazı yolu ile öldürme 1927 yılının Temmuz ayında başladı.

1929 yılı raporunda “[b]ir sene zarfında hastanemizde 3309 köpek, 807 kedi, 47 beygir insani bir tarzda öldürülmüştür” yazıyordu. İnsancıl öldürme, Cemiyet’in tek faaliyeti değildi. Aynı yıla ait raporda, diğer çalışmalar şöyle özetleniyordu: “549 hayvan meccanen (ücretsiz) tedavi edilmiş, 97 hayvana ameliyat yapılmış, meraklılara 188 köpek verilmiştir. 123 ökse

dağ ve tepelerden toplanmıştır. Beslenmesi yasak olan kuş türlerinden 506'sı yakalanmış, kafeslerine el konulmuştur." (Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, 1929) Bir yıl içinde Cemiyet hastanesinde müdahale edilen, yuvalandırılan, yoksulların getirdiği ve ücretsiz olarak muayene edilen hayvanların toplam sayısının, havagazı ile öldürülen hayvanların sayısından çok daha az olması dikkat çekicidir. Cemiyet, 1930 yılında da, bir önceki yıla kıyasla daha az sayıda hayvanı öldürmüştü, "1309 köpek, 982 kedi, 27 beygiri insani tarza öldürdüğünü" kaydetmiştir.³⁹ Cemiyet'in öldürdüğü bu hayvanları hangi ilçelerden topladığını, ne yolla yakaladığını, yakalamalar sırasında yaşananları, toplanan hayvanların kaçının iyileşemeyecek kadar hasta olduğunu, hangi usullerle öldürüldüğünü ise bilmiyoruz.⁴⁰ 1932 yılına ait faaliyet raporundan Cemiyet'in insancıl muamelesinden "faydalanan" hayvanların sayısının giderek arttığını, bunların başında hasta, sahipleri tarafından istenmeyen kedi köpek yavruları olduğunu öğreniyoruz: "Geçen sene Cemiyet'in faaliyeti artmış ve halka daha faydalı olmaya başlamıştır. Hasta olan ve sahipleri tarafından istenilmeyen hayvanları almamız için günden güne artan müracaatlar gösteriyor ki, halk istemedikleri hayvanları sokaklara atacak yerde bunlara bakacak bir müesseseye müracaatı öğreniyor. Kedi ve köpeklerin yavruladıkları bu mevsimlerde sokaklara atılan yavrular pek çoktur."⁴¹

Cemiyet'in Belediye ile işbirliğinin en önemli sonucu, köpeksizleştirmenin tıbbi ve teknik altyapısını geliştirmek olur. Tıbbi çalışmalarını Baytar Mektebi bünyesinde değil kendi hastanesinde yürütmesi Cemiyet'e avantaj sağlar. Ancak yine de Cemiyet'in hayvanlara yönelik tıbbi çalışmaları, belediyenin topladığı hayvanların bir kısmını insancıl yöntemlerle öldürmekle sınırlı kalır. Basit tedavi gerektiren hastalıklar tedavi edilir, yoksulların hayvanlarına ücretsiz olarak bakılır, Belediyenin sokaklardan toplayıp getirdiği köpekler arasında cins olanlar yuvalandırılıyordu.⁴² Cemiyet'in sokak hayvanları ile cins hayvanlar arasında gözettiği ayırım, ilkinin itlafına gerekçe oluşturulacak şekilde yeniden üretiliyordu.⁴³

Cemiyet'in sokak köpeklerinin iyi yaşamasına yönelik çalışmaları, hayvanların öldürülmelerine yönelik tıbbi ve teknik arayışlarının gölgesinde kalıyordu. Bunun en iyi örneklerinden biri, Cemiyet'in hastanesinde sokak köpeklerine aşılama çalışmasının yapılmıyor olmasıydı. Oysa kuduz aşısı, Paris'te Louis Pasteur'un yanında yaklaşık yedi ay eğitim gören Zoeros Paşa'nın İstanbul'daki kliniğinde kurulan Darül-Kelb Ameliyathanesine (Kuduz Tedavi Müessesesi) 1887'de getirilmiş; 1890 yılından beri de İstanbul'da üretiliyordu. Kuduz aşısı, Dâ'ülkelb ve Bakterioloji Ameliyathanesinde, kuduz şüphesi olan bir köpek tarafından ısırılan insanlara tedavi amaçlı uygulanıyordu.⁴⁴ Buna karşılık, kuduz hezeyanlarının artmasına rağmen, ne Belediye ne Cemiyet, koruyucu bir sağlık uygulaması olarak köpekleri aşılamaz. Aynı şekilde, hayvanların kısırlaştırılması, o dönemde Avrupa'da pek çok şehirde uygulanmasına rağmen, İstanbul'da uygulanmaz. Hayvan popülasyonu idaresinin diğer tıbbi boyutları, kısırlaştırma ve aşılamının Türkiye'de uygulanmaya başlaması 1970'lerin ortasında ancak başlayacak ve maalesef hayvanların bedenlerine karşı yapılan müdahaleler arasında geri planda kalacaktır.⁴⁵

1930'dan itibaren Cemiyet, daha "insani" olduğunu duyurduğu havagazı ile öldürmelere son verecekti. Cemiyet, köpeklerin kalplerine striknin enjekte edilerek öldürülmelerini

savunuyordu. Belediye ise altyapı ve kaynak eksikliğini bahane ederek sokak ortasında zehirlenmelere devam ediyordu. Cemiyet, Belediyeye destek amacıyla köpekleri yakalamak için kısıpçalar ve araba tahsis ettiyse de, zehirlenerek öldürülen köpeklerin sayısı Cemiyet'te öldürülen köpeklerin sayısının üç katı kadardı (Felek, 1931; Toklucu, 2022, s. 38).

1930'lu yılların sonundan itibaren Cemiyet'in, sahihsiz hayvanların yuvalandırdığı faaliyet raporlarında yazıyor ama türleri ve cinsleri hakkında bilgi yer almıyor. Ancak 1939 yılında *Vakit* gazetesinde yer alan kısa bir haber, Cemiyet'in insancıl öldürme söylemini sonraki on yıllarda şekillendirecek kısıtlı seçici hayvan koruma pratiğini de açığa vuruyor: “*Sokaklardan serseri bir halde dolaşan kedi ve köpekler daima toplatılmaktadır. Bunlardan cins olanlar Himâye-i Hayvânât Cemiyetinde muhafaza edilmektedir. Bunları toplayan arabaların üzerine ‘Toplanan köpekleri hayvanları koruma cemiyetinden arayın... yazısı yazılacaktır. Bu suretle halk kaybolduğunu sandığı köpeğini cemiyetten arayıp sorabilecektir.*” (*Vakit*, 1939, s. 9).

Cemiyet'in savunduğu hayvanları insancıl öldürme pratiği, kullandığı teknik ve yöntem hiçbir zaman Belediyelerin köpekleri öldürmek için kullandığı resmi yöntem haline gelmedi. Dahası, 1990'lı yılların sonuna dek köpekleri, büyükşehir ve ilçe belediyeleri zehirli et vererek, striktninli iğneyle; polis de ateşli silahlarla vurarak öldürmeyi sürdürdü. Cemiyetin, hayvanları koruma karnesi hayli zayıf, sicili kanlı olan Belediyeye hayvanları öldürme konusunda iş birliğinin sonucu, hibrid bir itlaf sistematığının gelişmesi oldu. Bir yandan da itlafın yoğunlaştığı ve eleştirilerin yükseldiği dönemlerde, Cemiyet hastanesinde fenni yöntemlerle öldürülen hayvan sayısı artıyor, böylece Cemiyet itlafın yükünü omuzlamada Belediyeye destek vermiş oluyordu. Hayvanları şiddete ve zulme karşı koruma söyleminin kurumsal ifadesi, devlet ile vatandaşın iş birliği içinde gelişen sürdürülebilir bir itlaf sistematığına dönüşecekti.

1940'lı yıllarda Cemiyet'in Belediyenin yürüttüğü itlafa destek vermesi pek çok entelektüel ve yazarın dikkatini çekecekti. Hayvanları korumak için kurulmuş bir cemiyetin itlaf destekçisi olması eleştirenlerden biri de dönemin İstanbullu bohem aydınlarından Fikret Adil olmuştu. 15 Temmuz 1947'de *Tanin* gazetesindeki köşesinde yer alan “Köpeklere Dair” yazısında Adil, Cemiyet'in köpeklerin ve kedilerin “fenni” usullerle öldürülmesi söylemini alaycı bir dille eleştiriyordu (*Tanin*, 1947). Birkaç gün sonra Cemiyet'in o dönemki başkanı Nazım Kıbrızlı, Fikre Adil'e mektup gönderecekti.⁴⁶ Kıbrızlı'nın mektubu II. Dünya Savaşı yıllarında Cemiyet'in fenni yöntemlerle köpek itlafını sürdürmeyi, o dönemde belediyenin vaatlerini yerine getirmede ve köpekleri acısız biçimde ortadan kaldırmadaki başarısızlığı ile gerekçelendiği ortaya koymaktadır.⁴⁷

“İtlaf yerine yuva”, barınakların doğuşu

Cemiyet'in itlafın fenni yöntemlerle yürütülmesine yönelik sürdürdüğü tavrı ve Belediye ekiplerine verdiği giderek tıbbi desteğiyle birlikte, 1950'li yıllardan itibaren İstanbul'da sokak hayvanlarının itlafı sistematikleşmişti. Artık İstanbul Belediyesi öldürdüğü tüm hayvanların sayısını basın yoluyla kamuoyuyla düzenli olarak paylaşmaya da başlamıştı. Belediye ekipleri-

nin öldürdüğü ve Cemiyet merkezine taşıdığı köpeklerin sayısı hem aylık olarak paylaşılıyor, hem de yıllık olarak gazetelerde duyuruluyordu (*Milliyet*, 1954, s. 2). 4 Şubat 1941 tarihli *Akşam* gazetesi, İstanbul Valisinin ve Belediye Reisinin Derneğin Şair Nigar sokaktaki hastanesini ziyaret ettiğini ve destekleri için Derneğe teşekkür ettiğini yazıyor ve derneğin o ayki faaliyetlerinden örnekler veriyordu: “40 hayvan ayakta tedavi edilmiş, 874 hayvana yemek verilmiştir. Gerek sahipleri gerekse belediye tarafından itlaf edilmek üzere gönderilen kedi ve köpeklerden 248’i fenni bir surette uyutulmuş, 6 köpek de hayvan isteyen aileler nezdi-ne verilmiştir.” (*Akşam*, 1941, s. 5) Öldürülen ve tedavi edilen sokak hayvanlarının sayısını paylaşmak, belediyenin hizmet götürme kapasitesinin de ispatı gibiydi. İtlaflar, 1959 yılında inanılmaz bir sayıya ulaşacaktı. İstanbul Belediyesi’nin 13 Ağustos 1959 tarihli açıklamasında, kentteki kedi-köpek sayısının 100 bin olduğu söyleniyor, civar kasaba ve köylerden getirilen sürülerin sorun yarattığı vurgulanıyordu (*Cumhuriyet*, 1959a). Tek çözüm itlaftı ve öncelikli hedef, köpeklerin yoğun olarak yaşadığı; eti için öldürülecek hayvanların kesildiği yerlerdi: Sütlüce, Haliç mıntıkları, Topkapı, Yenikapı, Eyüp, Mecidiyeköy, Ahırkapı, Selimiye ve Beylerbeyindeki mezbelelikler, askerlerin yiyecek artıklarının atıldığı Davutpaşa ve Rami kışmaları civarıydı (*Cumhuriyet*, 1959a) 11 Şubat 1959 tarihli bir haberde, bir ayda İstanbul’da belediye ekipleri tarafından 1560 köpeğin itlaf edildiği, 801 köpeğin de canlı olarak yakalandığı yazacaktır (*Cumhuriyet*, 1959b, s. 2). İtlaf haberlerinin bazılarında, köpeklerin hangi semtlerden toplandığına da yer verilir. Buradan görülür ki köpeksizleştirme İstanbul’da mekansal olarak eşitsiz biçimde gelişir, farklı semtlerde farklı yollarla ve yoğunlukla icra edilir. 1959’un son dört ayı ve 1960 yılı boyunca bu bölgelerde düzenli olarak itlaflar gerçekleştirildi. Bu iki yılda yapılan itlaflar nedeniyle sokak köpeği nüfusunun ciddi biçimde azalmış, akabinde itlaf edilen köpek sayısında da düşüş yaşanmıştı: Öldürülen köpek sayısı 1961’de 6432, 1962’de 7700, 1965’te 3175 idi (Toklucu, 2016, s. 34).

Kent çeperlerinde, özellikle yoksul ve altyapı planlamasının yetersiz olduğu mahallelerde yaşayan hayvanları öldürmenin ana gerekçesi ise yine kuduz olur. Daha önceki itlaf dalgalarında olduğu gibi, tek tük duyulan kuduz vâkâları basın yoluyla bir tür hezeyana dönüştürülür: Kuduz köpeklerin sayısının ve kuduz köpekler tarafından ısırılma vâkâlarının arttığına dikkat çeken haberler sıklıkla (*Milliyet*, 1966, s. 2). Kuduz Hastanesi Başhekimi Şekip Alagün, 1 yıl içinde 9 bin 182 kişiye kuduz aşısı yaptıklarını açıkladı (*Cumhuriyet*, 1972, s. 1). Köpeklerin yoğun olarak yaşadığı ve görece iyi bakım gördüğü semtler, itlaf ekiplerinin de öncelikli hedefi haline gelir. Örneğin, Üsküdar’da kuduz köpeğin ısırıldığı bir çocuğun günlerce kayıp olduğu, köpeğin ısırıldığı hayvanların itlaf edildiği ya da halkın endişe içinde olduğu haberleri gazetelerde yine sıklıkla yer bulmaktaydı.⁴⁸ Yalnızca Türkiye’de değil, tüm dünyada da kuduzun tedavisinin henüz geliştirilmemiş olduğu, kuduz bir köpek tarafından ısırılanın tedavi edilemediği haberleri de basında yer almaya devam etmiştir (*Cumhuriyet*, 1976, s. 10).

1970’li yıllar boyunca basın yoluyla yaygınlaştırılan söz konusu kuduz hezeyanı ve hayvanların özellikle, üredikleri, bakıldıkları ve yaşadıkları yerde öldürülmelerine ilişkin propaganda 1980’li yılların başında meyvelerini vermeye başlar. 1988 yılında *Güneş* gazetesine

yazdığı yazıda Çetin Altan, artan kuduz vâkâları nedeniyle sokak köpeklerinin sokak ortasında silahla vurularak öldürülmelerini kınıyor, belediyenin yarattığı görüntülerin “ortaçağ manzarası” olduğunu iddia ediyordu:

*“Bir duvar dibinde ürkek bakışlarla büzülmüş bir köpek...
Köpeğin kaçmasını engellemek için çömelmiş bir adam...
Ve ayakta köpeğe doğru tabancasını uzatmış bir başka adam...
Gitgide yaygınlaşmaya başlayan kuduz salgınları karşısında, başıboş sokak köpeklerini yok etme ekipleri görev yapıyor.”* (Altan, 1988)

12 Eylül 1980 sonrası 1982 yılında askeri yönetimin İstanbul’a atadığı belediye başkanı Abdullah Tırtıl döneminde de yeni bir itlaf dalgası başladı. Kuduz korkusu, bir kez daha basın eliyle köpürtülüyor, itlafa gerekçe olarak sunuluyordu. 1983 yılının temmuz ayında başkan Tırtıl, tüm kentte görev yapacak 26 itlaf ekibinin sokak hayvanlarını öldürmeye başladığını açıklayacaktı (Toklucu, 2022, s. 289). Artık itlafın kapsamı, tüm kent ölçeğiydi ve askeri darbe idaresinde Cemiyet’in o güne dek Belediyeye tavsiyeleri tamamen hiçe sayılmıştı. Zehirlemede striknin hâpı kullanılıyordu (Toklucu, 2022, s. 281). 1988 yılında yine *Güneş* gazetesine yazdığı yazıda Refik Erduran, itlaf ekiplerinin sırf faaliyetlerini sürdürmek adına yeni yavru lamış dişi köpekleri seçtiğini, yavru köpekleri sağ bıraktığını, bu sayede birkaç ay sonra aynı yerde itlafa devam edebilmeyi hesapladıklarını iddia ediyordu (Erduran, 1988, s. 7).

İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti, 1980 yılında kâr amacı gütmeyen sivil toplum kuruluşu statüsü kazandı ve *Türkiye Hayvanları Koruma Derneği* adını aldı.⁴⁹ Cemiyet ilk kurulduğu 1912 yılından sonra geçirdiği türlü değişimlere rağmen (1924 yılında isim, 1980 yılında yasal statüsü değişiklikleri), hayvanların öldürülmesine karşı çıkan hayvan hakları siyasetinden ziyade, onların insancıl koşullarda yaşamasını ve öldürülmesini savunan hayvan refahı yaklaşımını bu yıllarda da ısrarla sürdürecektir. Ancak 1980’li yıllarda belediyeler eliyle özellikle kentin yoksul mahallelerinde yürütülecek itlaf kampanyaları için, Derneğin tıbbi gerekçelere dayanarak savunduğu insancıl öldürme yaklaşımı yetersiz kalacaktır. Bir başka deyişle, Hayvanları Koruma Derneği’nin insancıl muamele söylemiyle, kentin üst ve orta sınıfları arasında meşrulaştırdığı köpeksizleştirme siyasetini, hayvanların yoğun olarak yaşadığı ve bakım gördüğü çeperlerdeki yoksul mahallelere taşımak için steril bir tıbbi itlaf söyleminden ya da seçkin bir insancıl muamele anlayışından fazlası gerektirmektedir. “Civar kazalarda artan kuduz salgınları” gerekçesiyle İstanbul Belediyesi, tıpkı daha önceki itlaf dalgalarında olduğu gibi, vatandaşları işbirliğine çağırır. 1986 yılında Belediye, sokak köpeklerini öldürmek için “*Devlet-Vatandaş Elele*” kampanyası başlatır. Kazlıçeşme, Sarıyer, Hisarüstü, Bakırköy, Pendik, Ümraniye gibi o dönemde hâlâ çok sayıda sokak köpeğinin yaşadığı mahallelerde köpekleri belediye adına öldürecek vatandaşlara çağrı yapılır. Öldürdüğü kedi ve köpekleri İstanbul Belediyesine getiren vatandaşlara “karne” verileceği açıklanır (*Milliyet*, 1986, s. 13). Belediye, köpekleri öldürmeleri için vatandaşlara tüfek ve saçma vereceğini, getirdikleri her bir

kedi ve köpek ölüsü karşılığında 5 Lira alacaklarını duyurur (*Milliyet*, 1987, s. 11). Devlet ile vatandaşların kedi ve köpekleri öldürmek için oluşturduğu işbirliği, Cemiyetin 70 yıldan uzun bir süredir ürettiği “insancıl muamale” söylemini yerle bir edecekti.

İnsancıl muamele ve hayvanların acısız yollarla öldürülmesine dair arayışların yarattığı beklentiler yerini, kedi ve köpeklere karşı belediyelerin sponsorluğunda, ancak bu kez bizzat vatandaşlar eliyle yürütülen süre avına tanık olanların dehşetine, öfke ve üzüntüsüne bırakmıştır. Hayvanları Koruma Derneği, bu süreçte kendi faaliyetlerini gölgede bırakmasına rağmen belediye-vatandaş işbirliğine karşı sessiz kalmış olması dikkat çekicidir. Beyoğlu Belediyesinin vatandaşlara tüfek ve mermi dağıtmasına, sokaklarda hayvanlara karşı süre avının başlamasına tepki veren hayvanseverler ise Sıraselviler Caddesindeki Bizans Sanatevi önünde açlık grevine başlar.⁵⁰ Hayvanların öldürülmesine karşı verilen örgütlü tepkilerden bir diğeri de, İstanbul Belediyesi cenaze memuru Cevat Bitirgen’in kuracaklarını açıkladıkları Medeniyet Partisi’nin (Hayırsever Tarım Partisi) açıklamaları olur. Bitirgen, parti programlarında “belediyelerin silahlı hayvan katliamlarını yasaklayacaklarını”, hayvanları koruma kanunu çıkaracaklarını ve kuduz hastanesi açacaklarını duyuracaktı (*Cumhuriyet*, 1983, s. 5).

Dernek, 1980’li yıllarda yalnızca tüm şehirde sokak hayvanlarının tüfekle vurularak öldürülmesine karşı sessizliğini korumakla kalmıyor, köpeksizleştirmenin anlam, eylem ve duygu dünyasını şekillendiren temel bir ayrımı öne çıkarıyordu: Sahipli, cins, evcil hayvanlar ve sahipsiz, başıboş, sokak hayvanları. Bu ayrım, bir yandan sokak hayvanlarının pis, hastalıklı, tehlikeli ve zararlı varlıkları gibi düşmanlaştırılmasını mümkün kılıyor; diğer yandan evde yaşayan hayvanlar, onların dahil olduğu tüketim pratikleri ve kültürel alışkanlıklar etrafında örgütlenen değer hiyerarşilerini de canlı tutuyordu. Yalnızca Belediyeler ve Dernek değil, yazılı basın ve dönemin önde gelen entelektüelleri de bu ayrımı ve ona eşlik eden sınıfsal eşitsizlikleri ve statü farklarını yeniden üretiyordu.⁵¹ Cumhuriyet dönemi boyunca kuvvetlenerek varlığını sürdüren cins hayvan ile sokak hayvanı arasındaki ayrım, insancıl öldürme söylemiyle de işlevsel hale geliyordu. Dernek, evlerde bakılabilecek cins hayvanları ayırıp, Belediyenin ve insanların istemeyip gönderdiği hayvanları fenni usullerle öldürüyordu. İlk kategoride yer alan hayvanlar, idealize edilen kentli orta sınıf yaşam, yeni yeni oluşan burjuva kültürünün özel alan tahayyülüne, geniş ailelerin eski konaklardaki yaşantısının yerini alan çekirdek ailenin duygusal ekonomisine, mahrem dünyasına ve tüketim alışkanlıklarına dahil ediliyordu. Sokak hayvanları ise, büyük sürgün dalgalarının bakiyesi, zehirli etlerden, havalı tüfeklerden kurtulmuş direngen, başıboş ve bozguncu birer itlaf artığı olarak görülüyorlardı. Şehrin “işe yaramaz”, “tehlikeli”, “başıboş serseriler”, istenmeyen varlıkları olarak konumlandırılan cins olmayan hayvanları ortadan kaldırmak, Dernek ile Belediye arasındaki işbirliğinin fonksiyonu, rutin bir icraatı haline gelmişti.

Belediye ve Cemiyetin etkin işbirliği sayesinde, her yıl binlerce kedi ve köpek gerek sokak ortasında vurularak ya da zehirlenerek, gerekse insancıl usullerle yok ediliyordu. Evlerde hayvan bakımı da yaygınlaşıyor, evde bakılan hayvanlara yönelik uygulamalar, ağızlık ve tasmalık kullanımının yaygınlaştırılmasına yönelik eğitimler de Cemiyetin faaliyetleri arasında

yer alıyordu. Yine de, o dönemde hayvan popülasyonu idaresi, hayvanların üremesini engellemeye ve kontrole değil, doğrudan hayvanları öldürmeye dayandığı için, hayvan nüfusundaki artış dikkat çekiciydi. 29 Kasım 1934'te Akşam gazetesinde yayımlanan bir karikatür, evlerde köpek beslemenin yaygınlaşmasıyla, sokak kedilerinin nüfusunun artmasını ve köpeklerin belediyeler eliyle toplatılarak öldürülmesini, evlerde yaşayan hayvanların da bir süre sonra sokağa geri düştüğünü resmediyordu (Akşam, 1934). Cins köpekler ile sokak köpekleri arasındaki tezat, evde köpek bakımı pratiklerinin yaygınlaşmasıyla başlayan dönüşüm, özellikle köpeklerin insanlara ve ev içi yaşama tabi kılındıktan sonra itaatkâr hayvanlar haline gelmesi, ancak köpeklerin yine de saldırma eğiliminde olabilecekleri karikatür basınında ve hiciv yazılarında sıklıkla ele alınan konular arasındaydı. Köpeklerin itlaf edilmesini savunanlar da benzer bir tezattan dem vuruyor, hayvansever ve Dernek mensubu insanların bile hayvanlar tarafından saldırıya uğraması vakalarına yer veriyorlardı. Köpeklerin onlara merhametle muamele edenlere bile saldırmaları, şık hanımların ve beylerin kucaklarında olsalar, karınları tok olsa bile kendi doğalarının gereklilikleri neyse onu yapmayı sürdürecekleri gibi meseleler uzun yıllar boyunca mizah dergilerinde, gazete ve kitaplarda dikkat çekilen konular arasında yerini alıyordu.⁵² 3 Mayıs 1981 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan bir haber, belediyeler eliyle toplatılıp Derneğin hastanesinde iki ayrı kafeste tutulan iki ayrı grup köpeği sergiliyordu. Haberin başlığı, sınıfsal farkların hayvanlarla kurulan ilişkileri nasıl şekillendirdiğini de ortaya koyuyordu: “35 bine alınan köpek de var, 35 liraya öldürülen de” (*Cumhuriyet*, 1981, s. 8). Habere göre, Dernek köpekleri yalnızca havagazı ile değil, aynı zamanda striknin ile de öldürüyorlardı ki bu, Derneğin insancıl öldürme paradigmasından uzaklaşmakta olduğunu ortaya koyuyordu. Derneğin denetiminde “35 bin liraya satılan cins köpekler de vardı; 17.5 lira striknin, 17.5 lira işçilik masrafiyla öldürülen köpekler de.” (*Cumhuriyet*, 1981, s. 8) Dernek, hastanesindeki köpek sayısının giderek arttığını söylüyor, bunu Belediye'nin tüm şehirde organize ettiği itlafların yoğunlaşmasına bağlıyordu. Haberde, İstanbul belediyesinin yılda yaklaşık 300 bin hayvanı öldürdüğü de yer alıyordu. Cemiyet üyelerinin Belediye'nin bu kadar çok sayıda hayvanı öldürmek için harcanan bütçeyle, hayvanları kısırlaştırıp üremelerine engel olabileceğini savunduğu da vurgulanıyordu. Zira, Derneğe göre kısırlaştırılmayan hayvanlar, “ya çocukların yaptığı işkencelerle ya bir arabanın altında kalarak, ya da itlaf ekiplerinin elinde can çekişerek ölüyordu.” (*Cumhuriyet*, 1981, s. 8)

Hayvanseverler ve hayvanları koruma dernekleri tarafından yürütülen “sahipsiz hayvanları yuvalandırma” kampanyalarının merkez üssü genelde İstanbul idi. Ancak 1991 yılında Ankara'da kapsamlı bir “Hayvan Kurtarma Kampanyası” düzenlenmişti. Ocak 1991-Aralık 1991 tarihleri arasında aylık olarak yayımlanmış olan *Gerçek Dostlar Dergisinde*, bu kampanya şöyle tanıtılıyordu: “*Gerçek Dostlar- Hayvan Kurtarma Kampanyası. Bir Hayvan Sahiplenin, Bir Hayat Kurtarın*”.⁵³ Kampanyanın amacı, tüm hayvanların kısırlaştırılması ve yavrularının sahiplendirilmesi olarak tanımlanıyordu. Gerekçe ve politik itkisi ise, hayvan koruma söyleminin yeni gündemine ve önceliklerine ışık tutuyordu: “Açlık, soğuk, kimsesizlik, çaresizlik... Çöplerin içinde sonu gelmez bir yiyecek arayışı... Umutla yanaşılın insanlardan tekme,

taş... Sonunda, ya tekerlekler altında, ya da kurşun veya zehirle kıvrılarak can vermek... Kısırlaştırılmayan her kedi ve köpek yüzlerce başıboş yavrunun doğmasına neden olacaktır. Bu hayvanların sahiplenilip kısırlaştırılması onların kurtarılması için en önemli adım olacaktır...” Kendilerini hayvanların ‘gerçek dostları’ olarak tanımlayan inisiyatif, yaygın kısırlaştırma ve sahiplendirme kampanyasının gerçekleşmemesi durumuna ilişkin hayvanseverleri uyarıyor ve kaygılarını dile getiriyordu: “*Bu yavrular ne olacak? Bir ikisi belediye ekiplerince kurşunlanacak, zehirlenecek; bir ikisi araba tekerleri altında ezilerek can verecek; bir ikisi deney laboratuvarlarında işkence görecektir ve parçalanacak; bir ikisi açlık ve hastalıktan ölecek. Bu arada aynı anne her yıl yine 5-10 yavru dünyaya getirecek.*” (Sungurbey, 1993, s. 823)

Köpeklerin sokaklardan uzaklaştırılmalarına ya da öldürülmelerine temel gerekçe oluşturan bu ayırım, köpeksizleştirme siyasetinin mekansal dinamiklerini şekillendiren, hayvanların tecrit edilerek öldürülmesini meşrulaştıran bir talep olarak dile getirilecekti. Sahipli ve sahipsiz hayvan ayırımı artık dile ve imgeleme yerleşiyordu. Bir yandan sokakta yaşayan hayvanların kamusal varlığını göz ardı ediyor; diğer yandan hayvanların ev/hane içindeki yaşamını sahiplik ve mülkiyet ilişkileriyle kısıtlıyordu.⁵⁴ Derneğin ve yerel yönetimlerin uyum içinde yeniden ürettiği sahipli-sahipsiz hayvan ayırımının yıkıcı sonuçlarından nasibini alan yalnızca sokak hayvanları değildi. Evlerde yaşayan hayvanlara kötü muamele, eziyet ve işkence 1990’lı yıllarda basında sıklıkla yer almaya başladı. Hayvanların iyi ölümü kadar iyi yaşamı, iyi koşullarda yaşamaları ve bakılmaları, hayvanlarla sahiplik ve mülkiyet ilişkisi kuran insanların bilinçsizliği de hayvan hakları mücadelesinin bir gündemi oluyordu (Tuna, 1991).

Bunun yanında, hükümetler ile Türkiye Hayvanları Koruma Cemiyeti arasındaki işbirliğinin sona erdiğine dair en kuvvetli işaretler yine 1990 yıllarda gelir. 22 Temmuz 1990 tarihli *Hürriyet* gazetesinde “Hayvanseverlere Bakanlık Yasağı” başlığıyla yer alan habere göre, Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı, Cemiyetin İstanbul, Nişantaşı, Şair Nigar Sokak’ta bulunan hastanesinin “çevre ve toplum sağlığını tehdit ettiği gerekçesiyle kapatılmasına karar” vermiştir (*Hürriyet*, 1990, s. 3, 24). Cemiyetin Genel Sekreteri Gülten Şenol, bu kararın hayvanlar katliamı için atılmış bir adım olduğunu ifade eder. Cemiyet temsilcileri ve hayvanseverler 21 Temmuz 1990 günü, dernek merkezinde düzenlenen bir basın toplantısıyla bu karara karşı çıktıklarını, İstanbul Bölge İdare Mahkemesine başvurarak itiraz edeceklerini açıklamıştır. Basın toplantısına katılan İsmet Sungurbey, bu kararın ne kadar yersiz ve yanlış olduğunu belirtmiş, Yönetim Kurulu üyesi Hüseyin Hatemi de Cemiyet’in olanaklarının kısıtlarından bahsederek şöyle demiştir: “*Gönül ister ki, bir Dârü’l-Mırrav, bir de Dârü’l-Havhav kuralım ve kimsesiz hayvanların hepsini barındıralım.*” (Sungurbey, 1993, s. 796)

Kısa bir süre sonra Hayvanları Koruma Cemiyeti, kimsesiz hayvanların barınacağı bir tesis kurmak için işe koyulacak, Belediye’ye bir hayvan barınağı kurmak için işbirliği teklifinde bulunacaktır. Ancak bu tesis, ne yazık ki, Hüseyin Hatemi’nin hayal ettiği gibi “Dârü’l-Mırrav” ya da “Dârü’l-Havhav” olmaktan çok uzaktır. Belediyenin tesis edeceği arazi üzerinde kurulacak böyle bir tesiste, hayvanlara Derneğe bağlı çalışan hekimler uygun gördükleri tıbbi usuller ve tekniklerle müdahale edecektir. Sokaklardan toplatılan hayvanlar kısırlaştırılacak,

iyileşecek durumda olmayanlar fenni yöntemlerle öldürülecek, hüsnü tabirle, “uyutulacaktır” (*Cumhuriyet*, 1981, s. 8). Cemiyetin bu teklifi, köpeksizleştirmenin sonrasındaki on yıllar boyunca geçerli olacak paradigmanın ve şehri hayvanlardan, hayvanları da şehirden ayırıştırma pratiklerinin de habercisi olacaktır. Hayvanların sokak ortasında acı çekerek ölmelerine, itlaf ekiplerinin elinde can çekişmelerine tanık olanlar, belediyenin hayvanlara karşı muamelesini merhametsiz ve gaddarca bulanlar, Cemiyetin hayvanların bakımı ve tedavisi için ayrı bir tesis tahsis edilmesi önerisini olumlu karşılar. Cemiyet, barınak işlevi görecektir bu tesisini, Kemerburgaz, İhsaniye’de Cemiyetin belediye ile işbirliği içinde çalışarak işleteceğini müjdelemiş; sokak köpeklerinin kısırlaştırılacağı, tedavisi mümkün olmayan hastalığı olanların yalnızca gerektiği durumlarda uyutulacağını “vaat etmişti”. Zira merkez ilçelerde hayvanları zehirleyerek ya da vurarak mahallinde öldürmeler devam ediyordu: İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve ilçe belediyeleri, özellikle Beyoğlu, Beşiktaş, Eminönü, Kartal, Maltepe Belediyeleri doğrudan zehirlenme ve tüfekle vurarak hayvan katliamını sürdürüyordu (Sungurbey, 1993, s. 652).

Cemiyet’in öncülüğünü yaptığı sokak hayvanlarına barınak modeli, 1990’lı yılların sonunda İstanbul’da yaygınlaşmaya başladı. Basında “hayvan barındırma merkezi” olarak yer alan barınaklar, köpeklerin sürgün edilmesine, kuduz gerekçesiyle zehirlenmesine, silahla vurulmasına, uzun süre acı çekmesine, sokak ortasında can çekişerek ölmesine tanıklık etmiş pek çok İstanbullu için makul bir çözüm olarak görünerek rıza üretebiliyordu. Barınak adı verilen bu mekânsal form ile birlikte, köpeksizleştirme siyasetinin yeni paradigması da kurulmuştu: “İtlaf yerine yuva!” (Milliyet, 2009, s. 9)

1990’lı yıllar boyunca belediyeler, özellikle kentin çeperlerindeki ilçelerde, kısırlaştırma ve yuvalandırma kampanyalarının gölgesinde, sokakta yaşayan hayvanları toplatıp kapatacağı yeni barınaklar inşa etti. İstanbul’da açılan ilk barınakların açıldığı ilçelere baktığımızda da, hayvanlara yönelik şiddet ve ihtimam pratiklerinin kent ölçeğindeki mekânsal dağılımına ve toplumsal-ekonomik parametrelerine dair de önemli ipuçları edinebileceğimizi düşünüyorum. İlk barınaklar, ya şehrin hayvan bakımında öne çıkan Şişli, Sarıyer, Bakırköy, Fatih gibi merkez ilçelerinde; ya da belediye ekiplerinin hayvan öldürme sicilinin kabarık olduğu çeper ilçelerde açıldı. Bakırköy’de, Kağıthane’de, Yedikule’de açılan barınaklar, hayvanseverlerin erişimine açık ve denetlenebilir durumdaydı. Bunun doğrudan etkisi, bu barınaklarda tutulan hayvanların yaşam koşullarının iyi olması ve hayvanların uyutulma adı verilen tıbbi yollarla, keyfi gerekçelerle öldürülmemesiydi. Hayvanları Koruma Derneği de bu barınaklarla işbirliği içinde çalışmaktan, her fırsatta tebrik ve takdir etmekten geri kalmıyordu.⁵⁵ Hayvanların kısırlaştırılıp aşılatılacak olması, on yıllardır sokak hayvanlarının acı içinde ölmelerine ve belediyeler eliyle öldürülmesine tanık olan hayvanseverler ve hayvan koruma siyaseti açısından büyük bir kazanımdı. Sarıyer Belediyesi 57 bin metrekarelik bir alanda Hayvan Sığınağı kuracağını, itlaf için kullanılan araçların restoranlardan hayvanlara yiyecek toplamak için yeniden işlevlendirdiklerini açıkladı.⁵⁶ Bazı belediyeler, İETT araçlarını hayvanlara sağlık hizmeti veren mobil veteriner kliniğine dönüştürdü (*Hürriyet*, 1993). Hayvanları Koruma Derneğinin, sokak hayvanlarını yaygın kısırlaştırma ve yuvalandırma kampanyaları, hayvanların ücretsiz tedavi

edilmelerine ve belediyelerin veterinerlik hizmetlerini ücretsiz sürdürmesine yönelik taleplerin geliştirildiği kampanyalar, itlaf yerine hayvanlara yuva sağlamayı vaat eden barınaklarla işbirliği içinde yürüttüğü faaliyetlerin başında geliyordu (*Cumhuriyet*, 1993, s. 6)

90'lı yıllar boyunca İstanbul'da (ve daha sonra diğer illerde) birbiri ardına açılan barınakların, Cemiyetin vaat ettiklerinin aksine, sokak hayvanlarının kapatıldığı, keyfi gerekçelerle öldürüldüğü, gözden, hayvanseverlerin erişiminden ve denetiminde uzak birer tecrit merkezi olduğu kısa sürede ortaya çıkmıştı.⁵⁷ Dahası, barınakların açılmasıyla sokaktaki zehiremler azalmamıştı. Belediye ekipleri bazı mahallelerde kedi ve köpek zehiremleri sürdürüyor; bazılarında özellikle köpekleri kısırlaştırma gerekçesiyle topluyordu.⁵⁸ Barınaklar vaat ettikleri gibi "itlaf yerine yuva" olmamıştı. Her biri itlafı gizleyerek mümkün kılan tecrit merkezine dönüşmüştü. Barınaklar, yerel yönetimler için halkta infial yaratan itlaf girişimlerini sokak ortasından alıp kapalı kapılar arkasında yürütmeyi sağlamıştı. Açıldıkları ilk günden bu yana barınaklar, hayvanlarına yönelik devlet eliyle örgütlenen kurumsal şiddetin, tecrit ve ayrıştırma politikasının merkez üsleri haline gelmiştir. Hayvanları toplayıp kapatmak ve tecrit koşullarında, denetimsiz ve cezadan muaf biçimde öldürmek de yüzyıl boyunca farklı pratiklerle şekillenen köpeksizleştirme siyasetinin de ana pratiğini oluşturmuştur. Bu anlamda barınaklar, Hayırsızada Vâkâsından sonra giderek sistematikleşen, önce kolera, ardından kuduz hezeyanlarıyla, hijyen ve halk sağlığını koruma söylemleriyle meşrulaştırılan köpeksizleştirme siyasetini bir arada tutan, farklı pratikleri, araç ve yönelimleri eklemleyen mekânsal tasarımlar haline gelmiştir. Bunun karşısında örgütlenen, devletin sistematik şiddetinden ve bireysel şiddetten koruma ve yaşatmaya yönelik hayvan hakları mücadelesini de şekillendirmiştir.

Sonuç

Köpeksizleştirme siyasetinin yirminci yüzyıl boyunca inşasını bir bütün olarak incelemek yönetsel açıdan zorlu bir çaba. Zorluğun bir kısmı, yüzyılı aşan bir tarihsel süreçte, sokakta yaşayan hayvanların yaşamını değiştiren siyasi gelişmeleri, kararları, süreçleri, mekânsal ve idari dönüşümlere ilişkin çoklu kaynakları (arşiv kayıtları, gazete haberleri, yorum, eleştiri ve fikir yazıları) bir araya getirmekten kaynaklanıyor. Daha büyük bir zorluk ise, şiddet fiilinin insanlar ile hayvanlar arasındaki ilişkilere nasıl ve ne şekillerde sirayet ettiğini tespit etmeye, hayvanlarla bir arada yaşamaya dair tekil tecrübelerdeki, onlarla ilişkilerdeki, onların varlığına, hareketlerine ilişkin algılardaki değişimleri yazmaya ilişkin kısıtlardan kaynaklanıyor. Bu değişimlerin kaydını tutmaya, bu parçalı ve dolayimli kayıtları bir anlatı çerçevesinde bir araya getirmeye, bir söylem, anlam ve tecrübe kümesinin parçaları olarak okuyup yorumlamaya dair kısıtlar, marjinalleştirilerek dışlanmış, sesi kısalmış, geri plana atılmış ve yok sayılmışların tarihine yer açmaya çalışan tüm toplumsal tarih çalışmaları gibi, bu yazının da çarpıştığı yönetsel zorlukların başında geliyor. Tüm bu yönetsel ve anlatsal zorluklara rağmen bu yazı, hayvanların en iyi ihtimalle birer sayı olarak yer aldığı itlaf haberleriyle kısıtlı kalmayıp, bu haberlerin harekete geçirdiği anlam ve eylem dünyalarını takip ederek, hayvanlı bir şehir olarak

İstanbul'un fiziksel mekânla sınırlı kalmayan, insan dışı ve ötesi tarihlerini yazma çabalarına katkı sunmayı amaçlıyor. Hayvanların yok sayılan yaşamlarının ve ölümlerinin, hiç olmamış gibi göz ardı edilen acılarının izini sürmeye çalışıyor. Tam olarak dil ve anlatının eklemlesinde yerini bulamasa da, onların acılarını duyacak kadar yakın izlekler kurabilmeyi deniyor. Yazıda, dilde ve anlatılarda insan merkezci, fiziksel mekân ve siyasi gelişmeler odaklı kısıtlı izlekleri kırarak, hayvanların seslerini duymak, hareketlerine, insanlarla karşılaşmalarına, yaşam ve ölümlerine yer açma çabası olarak bu yazı, hayvanları ve hayvanları koruma kültürünü canlı tutma mücadelesine destek vermeyi amaçlıyor.

Hayvanlara yönelik şiddeti ve şiddete karşı dip dalga olarak örgütlenen ihtimam ilişkilerinin tarihselliğini takip eden bu yazının ve bu tarihin parçalarını bir araya getirme çalışmalarının çarptığı en sert duvar ise, hayvanların yüzüne kapatılan o kapı, kanunun kapısı. Türkiye'de sokak hayvanlarını öldürmenin hiçbir zaman yasal bir zemini olmadı: Ne 1910 Sivriada sürgünlerinin, ne sonrasındaki dönemde Şehremaneti ve belediyeler eliyle yürütülen itlaf kampanyalarının, zehirlemelerin ve ateşli silahlarla öldürmelerin, ne Himâye-i Hayvanat Cemiyeti eliyle yaygınlaştırılan insancıl muamele söylemi arkasına gizlenen hayvan ötanazilerinin, ne de bugün büyükşehir belediyelerinin yürütmekte olduğu kitlesel tecritin, şehir alanlarının dışına, çeperlerine, otoyol inşaatlarına, parçalanmış orman alanlarına sürgün ederek ölüme terk etmenin... Bunların hiçbiri, ilgili dönemde geçerli olan ilgili kanunlar dahilinde, belirli yasal düzenlemeler ışığında icra edilmedi. Bir başka deyişle, kamu otoritesinin sokakta yaşayan hayvanlara karşı örgütlediği itlaf dalgalarını, onları yerinden ve tecrit etmeye yönelik icraatlarını düzenleyecek, denetlenebilir, ölçümlenebilir, kayda geçirilebilir, kanıtlanabilir, dolayısıyla hesabı sorulabilir kılacak herhangi bir yasal düzenleme uzun yıllar boyunca mevcut değildi. 2004 yılında yürürlüğe giren 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanununun, 1910 Sivriada sürgünlerinden bu yana sokak hayvanlarına karşı örgütlenen şiddet sistematüğini kısıtlayacak, sokakta yaşayan hayvanlara yönelik muamelelerinde kamu kurumlarını denetleyecek ve hesap verebilir kılacak cezai yaptırımlarının yetersiz olması, hayvanları koruma pratiklerinin, onlara yönelik şiddet ve ihtimam ilişkilerinin tarihini yazma çabalarının da önündeki en büyük engel. Sokak hayvanlarına yönelik şiddetin kanun dışı olarak gelişmesi, onları yerinden eden, kısıtlayan, tecrit ve sürgün eden yıkıcı müdahalelerin, şehirlerde hayvanların da içinde yer aldığı kamusal alanın idaresini, onlarla karşılaşmaları ve bir arada yaşama pratiklerini yöneten siyasi otoritenin yönelimlerine, kurumların ve şahısların inisiyatifine bağlı olarak gelişmesine neden olmuştur. Bu da sokakta yaşayan hayvanlara yönelik şiddetin keyfi, rastgele, gerekçesiz, kayıtsız, kural dışı ve tekrar edilebilir olmasına, hayvanlara yönelik cezasız bırakılan şiddetin toplumsal şiddetin ileri bir versiyonu olarak yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir.

Barınak dendiğinde bugün akla gelen yaşam hakları ihlalleri, hayvanların maruz kaldığı tecrit, işkence, dayak, boğma, yaralama, yakma ve öldürme vâkâları, acı çeken hayvanların görüntülerine bugün her zamankinden daha fazla, daha sık, daha zalimane ifadeleriyle tanık oluyoruz. 2024 yılının bahar aylarında başlayan ve Temmuz ayında sonuçlanan 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunundaki değişiklik süreciyle, Türkiye'deki köpeklesizleştirme siyaseti

yasal bir çerçeve ve zemin kazandı. 2004 yılında yürürlüğe giren Hayvanları Koruma Kanununun temelinde koruma ve sokaktaki hayvanı yaşatma sistematüğini ortadan kaldırmış, yerine barınaklarda süresiz tecrit ve “gerekli görüldüğü koşullarda” ötenazi uygulanmasını mümkün kılan tecrit ve imha sistematüğünü getirmiş ve kanunlaştırmıştır.⁵⁹ Hayvanları öldürmenin ve sokakları hayvansızlaştırmanın ilk kez yasal olarak zemin kazanması, her biri biricik olan ve insanların biricik ilişkiler kurduğu hayvanlar için katliam anlamına geliyor.⁶⁰ Bu katliama karşı yürütülen toplumsal ve hukuki mücadelerin yanı sıra, belki onlara da güç veren, hayvanları artık yasa eliyle ve kanun gereği hapsedildikleri barınaklardan kurtarma, yaşatma ve yuvalandırma çalışmaları giderek kuvvetleniyor.⁶¹

Bu yazıda, 1910 Hayırsızada Vâkâsı olarak bilinen kitlesel köpek sürgünleri ve itlafının ardından kurulan köpeksizleştirme siyasetinin Cumhuriyet’in ilk yüzyılı boyunca seyrinde, hayvanları tecrit etmenin ve öldürmenin usullerinin, mekânlarının ve pratiklerinin değişmesinde cezasız bırakılan, keyfi ve rastgele icra edilen şiddetin seyrini ve hayvanları koruma söylemleri üzerindeki etkilerini inceledim. Hayvanların acı çekerek ölmesine, sürgün edilip dışlanmasına, kapatılmasına ve gözden uzak bir barınakta, acı, açlık ve yoksunluk içinde ölmesine tanık olan insanlarda bu tanıklıkla değişen ihtimam, bakım ve şefkat pratiklerinin hayvan hakları düşüncesi ve siyasetini, şiddetin örgütlenme biçimlerini, aktörleri ve süreçleri, mekânsal organizasyonu nasıl şekillendirdiğinin izini sürmeye çalıştım. Bu parçalı, kopuşlarla ve geri dönüşlerle kurulan tarihselliğin anlatısında kaçınılmaz olarak dışarıda kalan, bu yazının sınırlarına dahil edemediğim, duygular, tecrübeler ve hayvanların hayatını şekillendiren süreçler ise, bir başka yazının konusu.

- 1 İstanbul’da sokak köpeklerinin yaşamını şekillendiren kuvvetlerin tarihini yazmaya çalışmanın, yönetsel olarak şiddet ve ihtimama odaklanan ikili bir merceği öne çıkarmanın elbette siyasi bir itkisi var. Şiddetin kökenini, dinamiklerini, toplumsal etkisini, iktisadi yapısını ve yıkıcı gücünü anlamaya yönelik düşünsel ve siyasi çabalarımız, şiddetin karşısında ve ona rağmen varlığını sürdüren hayvanları koruma, kollama ve gözetme pratiklerini yer yer göz ardı edebiliyor, sessizleştirip silikleştirebiliyor. Bu da şiddetin karşısındaki koruyucu kuvvetlerin görünmez kılınmasına, daha da güçsüzleşmesine neden olabiliyor. Hayvanlara yönelik şiddeti, bu şiddete rağmen, ona karşı ve direnerek gelişen ihtimam ilişkileriyle birlikte okumanın benim için siyasi itkisi ve meselesi bu: Hayvanların yaşamını şekillendiren yıkıcı güçler kadar onları korumaya, yaşatmaya ve yaşamı paylaşmaya yönelik ilişkileri de görünür kılmak, hayvanları koruma, kollama ve gözetme pratiklerini de ortaya çıkarmak. Bu yazıda, şiddete neden olan duygusal yönelimleri ve yoğunlukları değil, hayvanları “mahalle sakini” olarak gören yerleşme ve bir arada yaşam anlayışını, bu anlayıştan beslenen sevgi, merhamet ve koruma duygularını, gündelik koruma, şefkat ve bakım pratiklerini görünür kılmayı ve kuvvetlendirmeyi amaçlıyorum. Hayvanların yaşamını ve insanlarla ilişkilerini kuşatan tüm bu ilişkilene biçimlerine, Cumhuriyet’in ilk yüzyılının tarihinde, kentsel ve toplumsal tarih yazımında yer açmayı hedefliyorum.
- 2 1910 Sivriada sürgünü İstanbul’daki köpeklerin başına gelen ilk sürgün girişimi değildir. Irvin Cemil Schick, “İstanbul köpeklerine karşı sürgün girişimlerin en azından 17. yüzyılın başlarına kadar gittiğini” örneklerle aktarır (Schick, 2010). 17. yüzyılda Sultan 1. Ahmed’in sadrazamı olan Nasuh Paşa, köpekleri toplattırarak kayıklarla Üsküdar’a sürgün etmiş, çoğunun ölmesine neden olmuştur. Bundan önce de, geç Memlûk ve erken Osmanlı Suriyesi’nin tarihçisi İbn Tûlûn’un, Sultan 1. Süleyman’ın sadrazamlarından Lütfi Paşa’nın ikinci kez Şam Valisi olduğunda tüm köpeklerin öldürülmesini emrettiğini, bin kadar köpeğin öldürüldüğünü yazmıştır. Aktaran Irvin Cemil Schick, “İstanbul’da 1910’da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 200, Ağustos 2010, s. 24. Schick, 1910 Hayırsızada Vâkâsı öncesinde gerçekleşen köpek sürgünü ve itlafınının, aynı zamanda “köpek itlafını çağdaşlaşmacılıkla eleştiren kolaycı yaklaşımın yetersiz kaldığını ortaya koyduğunu” da iddai eder.

- 3 Bu ifadeyi, “Osmanlı’nın dört ayaklı belediyesi Cumhuriyetin iki ayaklı belediyesine dönüşürken” köpeklerin yaşamını savunanların sayısının azalmasından bahseden Ekrem Işın’a borçluyum. Işın, 1910 Hayırsızada Vâkâsının ardından köpeklerin İstanbul’da kamusal yaşamının giderek tartışılabilir hale gelmesinin izini, dönemin önde gelen entelektüellerin söylemlerindeki dönüşümlerde sürer. Işın’ın analizi, “[k]öpekleri toplumsallaştıran dayanışmacı yaşam biçimi ile Osmanlı insanının sokağa kapalı inanç sistemiyle bütünleşmesi” sayesinde köpeklerin korunduğu geleneksel dönemden, “[e]ski mahallelerde kurumlaşan merhamet duygusunun” “köpekleri koruma konusunda bütün bir kültürel yapıyı harekete geçirmekten çok, kişisel yardımları teşvik ederek varlığını koruyabildiği” döneme geçişi anlamamızda yol gösterici, İstanbul’da köpeklerin yaşamını kuşatan anlam dünyalarının değişiminin izini süren tarihsel-kültürel araştırmalar açısından da kurucu olmuştur. Bkz. Ekrem Işın, “Dört Ayaklı Belediye ya da İstanbul’un Sokak Köpekleri”, *İstanbul’da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür ve Mekân Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 205-214; Işın, E. (1995). *İstanbul’da gündelik hayat: İnsan, kültür ve mekân ilişkileri üzerine toplumsal tarih denemeleri*. İletişim Yayınları; Işın, E. & Tanman, G. (Yay. haz.). (2016). *Dört ayaklı Belediye: İstanbulun sokak köpekleri = The four-legged Municipality: Street dogs of Istanbul* [Sergi kataloğu]. Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü. Ekrem Işın’ın bahsettiği dönüşüm, 19. Yüzyılın ortalarından itibaren önde gelen entelektüelleri tarafından da ifade edilir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise köpeklerin ortadan kaldırılmasını Avrupalılaştırmanın, çağdaş bir şehir yaşamının gerekliliği olarak savunan entelektüellerin arasında İbrahim Şinasi ve Ebuzziya Tevfik geliyordu. Şinasi ve Tevfik’in sokak köpeklerinin modern bir şehirde yer almaması gerektiğini savunan yazılarından bazıları için, bkz. İbrahim Şinasi, “İstanbul Sokaklarının Aydınlatılması ve Temizliği Hakkında”, *Tasvir-i Efkâr*, nr.192, 5 Mayıs 1864, s. 1-3; Ebuzziya Tevfik, “Bir Varakadır: İstanbul’u İstila Eden Köpekler”, *Terakki*, nr. 269, 17 Kasım 1869, s. 2-3 ve Ebuzziya Tevfik, “Şu Hain Köpekler Unvanlı Vâkâlarıdır”, *Terakki*, nr. 279, 1 Aralık 1869, s. 3-4.
- 4 1840 yılında ilk kez Honoré-Antoine Frégier’in kullandığı *Classes dangereuses* (tehlikeli sınıflar) terimine atıfla, İstanbul’un sokak köpeklerini şehri özellikle geceleri emniyetsiz kılan, nizamı bozan, insanların mahalleler arasında dolaşmasını engelleyen “tehlikeli sınıflar” olarak nitelendiren Ahmet Vefik Paşa’dan aktaran bkz. Aktaran Irvin Cemil Schick, “İstanbul’da 1910’da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 200, Ağustos 2010, s. 30.
- 5 “Köpeksizleştirme” tabirini, 1910 Sivriada sürgünlerine yol açan tıbbi dünya görüşünün aktörlerinden ve İstanbul’daki sokak köpeklerinin sürgün yoluyla itlaf politikasının mimarlarından biri olan Paris Pasteur Enstitüsü yöneticisi Doktor Paul Remlinger’in 1910 yılında yayımladığı makaleden ödünç alıyorum. Remlinger, 1910 yılında *Genel Hijyen ve Uygulamaları Dergisi*’nde (*L’hygiene generale et appliquee*) “*La Decanisation a Constantinople*” başlıklı bir makale yayımlamıştır. Makalenin başlığında geçen ve İstanbul’daki köpek sorununu nihai olarak çözülmesini ifade eden “*decanisation*” kavramını, Fransa’da o dönem şehri farelerden arındırmak anlamında kullanılan deratisation ifadesinden tüketerek ilk kez bu makalede kullanmıştır. Aktaran, Catherine Pinguet, “İstanbul’un Sokak Köpekleri (Street Dogs of Istanbul)”, *Dört Ayaklı Belediye: İstanbul’un Sokak Köpekleri* (ed. E.İşın, C. Pinguet), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016, s. 34. 1910 Hayırsızada Vâkâsından günümüze “köpeksizleştirme siyasetinin” detaylı bir analizini doktora tezimde de geliştirmeye çalıştım. Bkz. Yıldırım, M. (2021). *Between Care and Violence: Street Dogs of Istanbul*. The New School for Social Research of The New School [Doktora Tezi].
- 6 Foti Benlisoy ve Meltem Oral, bu makalenin düzeltilmiş sıralarda yayımlanan yazılarında, sokak hayvanlarının bakımını gözeten insanların oluşturduğu ilişkiler ve pratikler ağının, 200 yıllık bir fiili direniş tarihine dayandığını, bunun da günümüzde Türkiye’inde “sokak köpeklerinin kolektif bakımını bireysel duyarlılığın insafından çıkartacak çok daha yaygın bir toplumsal örgütlenmenin mümkün olduğunun işareti” olduğunu iddia ederler. Bkz. “Sokakta Yaşayan Köpeklere açılan savaşın yeni safhası: Yaygın yanılgılar, cinai ayrımlar ve sadist popülizm”, 1+1 Express, 10 Haziran 2024, https://birartibir.org/yaygin-yanilgilar-cinai-ayrimlar-ve-sadist-populizm/#_ednref4 (Son erişim tarihi: 25 Ağustos 2024).
- 7 İstanbulullarda köpeklere reva görülen ölümün yarattığı, suçluluk ifade eden hissiyat, 1910 yılındaki Sivriada sürgünlerinden önceki sürgün ve itlaf girişimleri için de geçerliydi. Köpek aleyhtarlığını Batılılaşma çabalarının merkezine taşıyan Abdullah Cevdet, 1909 yılında yayımlanan *İstanbul’da Köpekler* risalesiyle, köpek sürgünlerinden kısa süre sonra şehirde yaşanan salgın hastalık, yangın, deprem gibi felaketlerin köpeklerin ortadan kaldırılmasıyla ilişkilendirilmesini batıl inanç olarak değerlendirip eleştirir. Cevdet’e göre, söz konusu köpeklerin ortadan kaldırılması olduğunda, dikkate alınması gereken şey halkın zevki değil, çıkarlarıdır. “Daha buluş çağına ermemiş, kendi kendini idame ettiremeyecek olan, yönetilmesi gereken erbab gibidir. Dolayısıyla bu yolda muamele edilmeli, onların karar ve zevklerine danışılmamalıdır. Cevdet, köpek aleyhtarlığında bir adım daha ileri gidip, asıl felaket getirecek olanın, halk kitlesinin (kitle-i nas) istek, korku ve zevklerine danışmanın, girdaba, çöküşe ve harabiyete sürüklenmek olacağını iddia eder”. Bkz. Abdullah Cevdet, *İstanbul’da Köpekler*, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1909, s. 3-4. Ekrem Işın ise, Cevdet’in İstanbululların

köpeklerin yok edilmesine karşı hissiyatını batıl inanç ve hurafe olarak nitelendirip kınamasını, Abdullah Cevdet'in, tıpkı 19. yüzyıl ıslahatçılarının kurnazlığına başvurularak yaptığı gibi, doğrudan bir din eleştirisi yapmadan hurafelere yoğunlaştığını savunmaktadır. Işın'ın dönemin önde gelen, köpek aleytarı aydınlarının söylemsel eleştirisi için bkz. Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat* (5. Basım), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 219-226. 1909 yılında yayımladığı 1915 yılında Arthur Porte, Türklerin Boşnakları, Bulgarları, Ermenileri ve Çerkezleri olduğu gibi köpekleri de yönetemediklerini, bu hayvanları şehirden kovduktan sonra sıranın diğer unsurlara geleceğini ileri sürmüştür. Arthur Porte, "Les Chiens de Constantinople, *Le Chenil*, 21 Ocak 1915, s. 398-399. Aktaran Kuzucu, 2022, s. 353.

- 8** Ercüment Ekrem Talu, Sözün Kısası, *Son Posta*, 8 Ağustos 1946. Talu, *Son Posta* gazetesinde yayımlanan yazısında, köpeklerin uzun kısıkaçlarla, ilmekli ipelerle toplatılmasını, köpeklerin Sivriada'ya terk edilmesi işinin bilhassa çok geceleri yapıldığını, bunun nedeninin de ahalinin tepkileri olduğunu yazar. Toplama faaliyetinin geceleri yapılması sürgünle ölümü uzak kılmaya yetmez. Talu, köpeklerin acı içinde ulumalarının bazı geceler Kumkapı kıyılarında yankılandığını yazar. Talu'nun Cumhuriyet döneminde İttihatçılığın devam eden görüşlerinin yer aldığı kaynaklardan biri olarak kabul edilen *Son Posta* gazetesindeki Sözün Kısası köşesindeki bu yazısı manidardır. Talu'nun İstanbulluların dini olarak ve gündelik yaşamda köpeklerin korunmasına yönelik pratiklerine, inançlarına ve beklentilerindeki kadim yerini öne çıkardığı yazısının, Jön Türk hükümeti tarafından gerçekleştirilen 1910 köpek sürgünleri ile hesaplaşma olmasa da ılımlı bir eleştiri olarak okunabileceğini düşünüyorum.
- 9** Sürgünden sonra kolera vakalarının artmasına ilişkin bir karikatür örneği için, bkz. *Yeni Geveze*, nr. 70, 14 Ekim 1910; hayatta kalan köpeklerin, kolera salgını korkusuyla aceleyle ortadan kaldırılmasına ilişkin bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, 10592, 23 Ramazan 1328, s. 3; Tanin, nr. 750, 28 Ramazan 1328. Kolera korkusu ile 1910 sürgünleri sonrası çevre temizliği çalışmaları için, bkz. *Yeni Gazete*, nr. 995, 5 Cemâziyaevvel 1329/2 Haziran 1911. Bu yazıları erişimi sağlayan Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi çalışanlarına ve bazı gazeteleri daha hızlı okumama destek veren Wikilala dijital arşivi çevirmenlerine teşekkür ederim.
- 10** Sokak köpeklerini geri kalmışlığın, kirliliğin, Şarkiyatın göstergesi olarak konumlandırma; Batılılaşma yolunda, İstanbul'un bir modern şehir kimliği kazanmasında engel olarak görme, onları gelişmemişlikle ilişkilendirme (Sümer, 2021), yalnızca oryantalist bakış açısının ürettiği bir söylem değil. Bu anlamda, günümüz Türkiye'sinde sokakların hayvansızlaştırılmasını savunanların sıklıkla başvurduğu bu söylem, Hayırsızada Vâkâsı öncesine dayanan, sürgün yoluyla kitlesel köpek itlafı sürecini şekillendiren, yüzyılı aşan bir tarihe sahip ve modernleşme tecrübemize de ışık tutabilecek tutarsızlıklarla örümlü, Batılılaşma taraftarı ve son derece etkin bir ideoloji. Yirminci yüzyıl başında bu söylemi en hiddetle savunanlar arasında, Müslüman yazarlardan Şinasi ve Abdullah Cevdet yer alıyordu. Şinasi 1864 yılında kaleme aldığı "İstanbul Sokaklarının Tenvir ve Tathiri Hakkındadır" makalesinde, şehri aydınlatılması kadar temizliğinin de önemli olduğunu, bunun önündeki engelin de sokak köpekleri olduğunu dile getirir. Ancak Şinasi, köpeklerin öldürülmesini değil, dişi ve erkek köpeklerin şehrin iki yakasında birbirinden ayrı tutulmasını, bu sayede nüfus sorununa çözüm bulunmasını önermektedir. Bkz. Şinasi (1960), (Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel), *Makaleler IV*, Ankara: Dün-Bugün Yayınevi. Abdullah Cevdet'in 1909 yılında Tenkid dergisi genel yayın yönetmeni Bezmi Nusret Bey'e yazdığı mektupta (Cevdet, "Bezmi Nusret Bey'e". 1909) ve aynı yıl yazdığı *İstanbul'da Köpekler* (Cevdet, 1909) risalesinde, köpeklerin şehirdeki varlığını modernleşmenin önündeki en büyük engel olarak gören entelektüellerin en kuvvetli ifadelerini geliştirmiştir. Cevdet'e göre, İstanbul'un köpekleri "daima kan ve irin boşaltan" bir yara gibidir, onları ortadan kaldırmak hem Batılılaşma yolunda atılacak mühim bir adım, hem de halkın yararına olacak en cesur icraat olacaktır. (Cevdet, 1909, s. 4)
- 11** Nezihi'nin "yanlış korumacılık" eleştirisinin en kuvvetli anlatımlarından birine yer verdiği *Müsebbib* (1910) romanının da Hayırsızada sürgünleriyle aynı yıl yayımlanmasının tesadüf olmadığını düşünüyorum. *Müsebbib*'de Nezihi, baskıcı ve despot II. Abdülhamit döneminde Anadolu'nun ücra bir köyüne sürgün edilmiş Zahit Efendi'nin kızı Zehra'nın, sürgün yerinde doktor bulamadıkları için gerekli tedaviyi alamamalarının sonucunu anlatır. Nezihi baskıcı rejimin tekil insan tecrübeleri üzerindeki yıkıcı etkisine işaret ederken, Zehra'yı sakat ve kambur kalmasının asıl nedeninin doktora erişememiş olması değil, ailesinin sorununun çözümü için 'nefesi tesirli hocalara', 'kocakarı ilaçlarına' ve ilkel tedavi yöntemlerine başvurmuş olması olduğunu ima eder. Nezihi'ye göre yanlış inançlardan medet ummak, zavallı kızın hasta ve sakat kalmasına neden olmuştur, bu İstibdat döneminin kötülüğüdür. Bkz. Safvet Nezihi (1910). *Müsebbib*. İstanbul: Cihan Matbaası.
- 12** 1910 yılının yazında İstanbul sokaklarında hâlâ köpeklerin görülüyor olması, Adadan köpeklerin geri getirildiği gibi bir söylentiye neden olsa da, Şehremaneti kısa süre sonra bu ihtimalin söz konusu bile olmadığını, zaten Adadaki tüm köpeklerin öldüğünü açıklamıştı.

- 13** 1910 yılının sonbaharında gerçekten de Zeytinburnu kıyılarına ölü köpek bedenleri vurmuştu. Kıyıya vuranların, Sivriada'da ölüme terk edilen köpekler olduğu düşünülürse de, daha sonra bu köpeklerin Sivriada'dakiler değil, şehirde devam eden itlaflarla öldürülüp Kumkapı ve Davutpaşa'dan denize bırakılan köpeklere ait olduğu ortaya çıkmıştı. Karışıklık üzerine Şehremaneti yazılı basın yoluyla açıklama yapmış; "şehirde kolera olduğu için itlaf edilen köpeklerin ve diğer hayvan leşlerinin günü gününe kaldırılmasını, konut alanlarından uzakta ve teknik koşullara uygun biçimde açılacak çukurlara gömülmesini istemiş, ihmalkar davranan görevlilerin işine son verileceğini" bildirmişti. *Tercüman-ı Hakikat*, 10592, 23 Ramazan 1328/ 28 Eylül 1910, s. 3; *Tanin*, nr.750, 28 Ramazan 1328/ 3 Ekim 1910. Aktaran Kuzucu, 2022, s. 359.
- 14** 1910 yılının Sonbahar aylarında İstanbul'daki kolera, diğer Osmanlı vilayetlerinde 1908 yılında başlamış olan salgınla şehre gelmişti. Yaklaşık dört yıl boyunca devam etmiş salgınına ilişkin en önemli birincil kaynaklardan biri olan, *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Ana Merbut Müessesat-ı Femiye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi*'de bu salgının Rusya üzerinden Erzurum ve Trabzon'a, oradan İstanbul'a intikal ettiği yazar. Bkz. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, 1328/1910, s. 61-2.
- 15** 1911 yılının ilk aylarında, üç yıl süreli bir sözleşmeyle Bakteriyojihaneye-i Osmanî'nin müdürlüğü getirilen Dr. Paul-Louis Simond ve bir yıl sonra ona desteğe gelen (Louis Pasteur'un torunu) Dr. Louis Pasteur Valléry-Radot ile birlikte, İstanbul'da, Trakya ve Çatalca cephelerinde kolera salgını üzerinde kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Fransa'ya döndüklerinde yazdıkları rapordan öğrendiğimize göre, 1911 yılının Ekim ayında İstanbul Boğazı kıyılarında kolera salgını hayli yaygın ve yerleşik hale gelmişti. P.-L. Simond, L. P. Valléry-Radot, Kiamil Bey et Raphaël Assea, "Notes sur le choléra à Constantinople et en Thrace, de 1910 à 1913," *Bulletin de la Société de Pathologie Exotique*, T.VII, no. 4 (8 Avril 1914), s. 313-357 (+1 pl.). Aktaran Etker, 2009, s. 21-22.
- 16** Fransa'da yayımlanan bir rapora göre, Mayıs – Eylül 1911 aylarında 1542 kolera hastası arasında 837 ölüm saptanmıştır. Bkz. Bulletin de l'Administration sanitaire de l'Empire Ottoman, Conseil supérieur de santé, Séance ordinaire du Mardi, 5 Septembre 1911, [İstanbul], no. 45, s. 6, 33. Başka bir kaynak ise, ağustos ayı sonuna kadar hasta sayısını 1756 ve ölü sayısını 987 olarak belirtiyordu. Bkz. Tevfik Salim [Sağlam], "Kolera," Osm. Serir. Mecm., sene 2, numero 7/19, Eylül 1327, s. 336. Aktaran, Etker, 2009, s. 21-22.
- 17** Köpeklerin varlığının değil, yokluğunun koleraya neden olduğunu savunanlar da vardı. Mehmed Asım, 1919 yılında yazdığı ve Meşrutiyet dönemindeki itlaf girişimlerini eleştirdiği yazısında şöyle diyordu: "Acaba Meşrutiyet'in ilk senelerinde köpekleri sürdüğümüz vakit bundan ne gibi faydalar elde edebildik? Bu faydaların mahiyeti bizce malum değildir. Bilakis hatırımızda kaldığına göre köpekler sokaklarda kaldırıldıktan sonra İstanbul'a ilk defa kolera gelmişti. O vakit eski İstanbul'un birçok adamları bu felaketin sebebinin, "köpeklerin kaldırılması" olduğunu söylemişlerdi. 'Köpekler yerlerin zehrini alıyordu' demişlerdi." Bkz. Mehmed Asım, "Zavallı İstanbul Köpekleri", *Vakit*, nr. 746, 3 Aralık 1919, s. 4.
- Köpeklerin öldürülmesinin çöpleri arttırdığına, yükselen çöp yığınlarının kolera riskini arttırdığına dair de görüşler dile getirilse de, köpeklerin hastalık taşıyıcısı olduğuna dair algıyı kırmakta yetersiz kalacaktı. Bkz. "Aldırma", *Yeni Geveze*, nr. 50, 27 Şaban 1328/3 Eylül 1910, s.3. Köpeklerin koleraya karşı savaş açtığını anlatan bir karikatür için, bkz. *Yeni Geveze*, nr. 86, 17 Zilkade 1328/20 Kasım 1910, s. 4.
- 18** Köpeklerin bir atı parçaladığı herhangi bir vâkâya arşiv kayıtlarında rastlamadım. Ancak köpeklerin yük taşımacılığında çalıştırılan atları bile parçalayabilecek büyüklükte olduklarına dair haberler, yeni bir itlaf dalgasını oluşturan anlam dünyasını canlandırmaya yetiyordu. Köpeklerin Kadıköy, Göztepe'de bir atı parçaladığına dair haber için bkz. *Tanin*, nr. 1235, 9 Şubat 1912, s. 2-3; *Karagöz*, nr. 384, 18 Şubat 1912, s. 3.
- 19** Dâhiliye Nezareti'nin 19 Eylül 1911 tarihli yazısına göre, Dâülkelb Tedavihanesi, taşradan gönderilmekte olan hastaların tamamını barındırabilecek kapasitede değildi. Bu nedenle fakir vatandaşların tedavihanede kalmalarına izin verilmiş, diğer hastalara ise her gün düzenli olarak tedavihaneye gelmeleri şartıyla kendi belirleyecekleri mahallerde ikamet hakkı tanınmıştır.
- 20** Taşradan kuduz tedavisi için İstanbul'a gönderilen bazı hastaların tedavi sonrası memleketlerine geri gönderilme talebinde bulunması nedeniyle, Dahiliye Nezareti Dâülkelb Tedavihanesi'ne gönderilecek olan vatandaşların geliş ve dönüşlerine ait masraflarının aileleri tarafından belediyelerinden temin edilmesini, aksi halde hastaların tedavi için kabul edilmeyeceğini tebliğ etmiştir. Ancak taşradaki belediyelerin maddi yetersizlikleri nedeniyle bu tebligatın uygulanabilir olmadığı kısa sürede ortaya çıkmıştı.
- 21** Makrıköy ve Ayastefanos ahalisinden Mihal, Teophilos ve Dimitri adında üç şahıs ve isimlerini bilemediğimiz beş askerini kuduz bir köpek tarafından ısırıldığına ilişkin haberler için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, nr. 684, 24 Rebiülevvel 1331; *Tanin*, nr. 1528, 25 Rebiülevvel 1331/3 Mart 1913, s. 5.

- 22** *Tasvir-i Efkâr*, nr. 684, 24 Rebülevvel 1331; *Tanin*, nr. 1528, 25 Rebülevvel 1331/3 Mart 1913, s. 5. İsrılran şahısların tedavî için Dâülkelb Hastanesine yatırıldığını biliyoruz, ancak iyileşip iyileşmediklerine dair bilgi mevcut değildir.
- 23** *Alemdar*, nr. 333-2633, 18 Safer 1338/13 Kasım 1919, s. 3
- 24** Refik Halid, 1922 yılında *Aydede* dergisine yazdığı yazıda, Şehremanetinın zehirli etle yaptığı itlaf sırasında “zamane mahalle köpeği” ile karşılaşmasını yazar. Köpeğin aciz ve zayıf halini görünce hayvana yiyecek getirip son ziyafetlerinden birini çekmiştir. Köpekle konuşan Halid, ona bir süre sonra Şehremanetinın zehirli etleriyle onu idama mahkûm edeceğinden bahseder, köpek hayretten durakalır. Köpeğin şaşkınlığına cevaben Halid, İstanbul’un köpeklerinin mürefeh, İstanbullular ile köpeklerin dost oldukları zamanları anarak yazısını bitirir.
- 25** Ahmed Rasim köpeklerin zehirlenerek öldürülmesine ‘köfte usulü’ adını veriyor, köpekleri zehirli et vererek öldürmenin Sivriada sürgünlerine kıyasla daha zalim ve gaddarca olduğunu söylüyordu. Rasim’e göre ‘sürgün bir dereceye kadar insani’ idi. Rasim, zehirli et yiyen köpeklerin acı içinde kıvrınmalarını, uzun süren ölümlerini, çektikleri aşikâr olan acıyı detaylarıyla tasvir ediyor ve yeni usulün gaddarlığını kınıyordu.
- 26** Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyet’e geçiş dönemi yazarlarından Halit Fahri Ozansoy, Cemil Paşa’nın yürüttüğü kitlesel köpek itlafını tebrik eder. Eski dönemde köpeklerin bitmek bilmeyen yangınlara eşlik eden ulumalarını deşsetle anan Ozansoy anılarında, Şehremininin başardığı büyük işler arasında “nihayet” köpekleri ortadan kaldırmak olduğunu yazar. Ozansoy, Cemil Paşa’nın bu kötü hatıralardan onları nihayet kurtararak köpekleri “Hayırsızada’ya sürdürdüğünü” belirtmiştir, ancak Cemil Paşa döneminde Sivriada’ya köpek sürgün edildiğine dair bir kayıt yoktur. Şehremini Cemil Paşa’nın köpeklerin ortadan kaldırılması dahil belediyeçilik adına icraatlarını tebrik edenler arasında Sermet Muhtar Alus, Rağıp Akyavaş, Muhammer Tuksavul gibi dönemin önde gelen entelektüelleri de yer alıyordu.
- 27** Dönemin önde gelen bazı yazar ve aydınları, Şehremanetininde ve belediyelerde icracı mevkilerde çalışıyorlardı. Refik Halid, Cemil Paşa’nın ilk şehreminliği döneminde Beyoğlu belediyesi başkatibi olmuştur. Servet-i Fünun dergisi sahibi Ahmed İhsan Bey de Beyoğlu Belediyesi müdürü idi. İtlafa ilişkin kararların ve icra süreçlerinin içinde bizzat yer almaları, itlafın doğrudan tanıkları olarak suskunluklarını kısmen açıklayabilir. Refik Halid, köpeklerin şehirde yaşadığı zorluklara, Şehremanetinın ve belediyenin hayvanlara acı veren icraatlarına ilişkin eleştirilerini ancak belediye başkatipliği görevinden ayrıldıktan sonra kaleme alacaktır.
- 28** Köpeklerin sokak ortasında zehirlenmesi, acı çekerek ölmeleri Cumhuriyet tarihi boyunca pek çok deneme yazısının da konusu olmuştur. Köpeklerin yaşadığı zorluğu, mahalle sakinlerinin köpeklerin acısına tanık olmalarının erken cumhuriyet dönemine ait edebî örneklerinden birine, Reşat Nuri Güntekin’in “Gamsız’ın Ölümü” adlı öyküsünde rastlarız. 1928 tarihli “Gamsız’ın Ölümü”nde, Cumhuriyetin ilk yıllarında, sokak köpeği Gamsız ile çocukların yakın ilişkisini, belediye ekiplerinin Gamsız’ı zehirlenmesini, zehirlenen köpeğin acısına tanık olan mahalle sakinlerinin çaresizliğini, üzüntüsünü, ölürlen bir kız çocuğunu kurtaran Gamsız’ın yalnızlığını okuruz. Bkz. Reşat Nuri Güntekin, *Leyla ile Mecnun*, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1928. Cumhuriyetin sonraki yıllarında sokakta yaşayan hayvanların maruz kaldığı şiddete, belediyelerin onları zehirli et vererek ve tüfekte vurarak öldürmelerine dair anıları ve tanıklıkları, Aziz Nesin’in farklı zamanlarda kaleme aldığı pek çok öyküde bulmak mümkün. Çocukluğumda okuyup unutamadığım ve bu yazıya da ışık tutan, Nesin’in aktardığı birkaç “yaşanmış olay” için bkz. Aziz Nesin, “Bobicik”, *Hayvanlar Takımı: Yaşanmış Hayvan Öyküleri*, s. 28-30; “Kanun Kaçağı Köpek”, s. 54-56; Aziz Nesin, “Mahallenin Kısmeti”, *Mahallenin Kısmeti*, Nesin Yayıncılık, 2004, s. 111-112.
- 29** Köpeklerin 1910 yılında sürgün edilerek ölüme terk edilmesi gibi eziyetli bir itlaf usulünün benimsenmesinin arkasında, köpeklerin toplatılması ve öldürülmesine ilişkin fetva mâkâmının ikna edilmesindeki güçlük, toplumun genelinde köpeklerin toplatılmasına ve öldürülmesine karşı çıkışlar, dini açıdan icazet verilmemesi gibi nedenler olduğu da düşünülebilir.
- 30** Talimatname’nin İstanbul’da ve diğer vilayetlerdeki kuduz ve diğer zoonoz hastalıklara müdahale ile ilgili yetersiz kalması üzerine, 1913 yılında (5 Kanun-ı Evvel 1329) Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniyye Muvakkatı çıkarılır. Bir sene sonra bu kanunun bugünkü anlamda uygulama mevzuatını oluşturan *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniyye Talimatnâmesi* çıkarılacaktır. Bkz. Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniyye Talimatnâmesi, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330.
- 31** Belediyenin köpek öldürme işine vatandaşların etkin katılımını teşvik eden bu uygulamasını olumlu bulanlar da vardı. Örneğin Vâlâ Nureddin (Vâ-Nû), belediyenin köpekleri öldürmede halk ile iş birliğine gitmesini takdir ediyor, hatta bu teşvikleri bir adım öteye taşımamasını öneriyordu. Vâ-Nû’ye göre kuyruğun getirilmesi, köpeğin öldürüldüğünü kanıtlamak için yetersizdi. Köpeği öldürenlerin belediyeye başka bir uzuv getirmesini öneriyordu.
- 32** Himâye-i Hayvânât Cemiyetinin hayvanlara insancıl muamele yaklaşımı ve onları insancıl yöntemlerle öldürülmesi yönündeki çalışmaları, dönemin Avrupa ve Kuzey Amerika şehirlerindeki sokak hayvanlarının öldürülmesinde teknik ve acısız yöntemlerin kullanılmasını savunan öncülerini takip ediyordu. Hayvanlara insancıl muameleyi ve onların acısız yollarla öldürülmesini savunan ilk sivil toplum kuruluşu 1824 yılında İngiltere’de Kraliyet Hayvanlara Karşı Zulmü

- Önleme Derneği (RSPCA) adı altında kurulmuştu. New York'ta sokakta yaşayan hayvanların toplatılmasını, sahipli ve ağızlıklı olmayanların barınaklara kapatılmasını, sahiplendirilmeyecek olanların insancıl yöntemlerle öldürülmesini savunan Amerika Kraliyet Hayvanlara Karşı Zulmü Önleme Derneği (APSCA) de 1866 yılında kurulmuştu.
- 33** *İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnâmesi*, 1328/1912, Selanik Matbaası, Dersaadet.
- 34** Hayvanların (nasıl yaşatılacağından ziyade) nasıl öldürüleceğine ilişkin tasarruflarla şekillenen hayvan refahı söylemi ile “hayvansever” olarak tanımlanan, doğrudan hayvanların bakımı, sağlığı, beslenmesi ve barınmasına ilişkin sorumluluk üstlenen kişilerin pratikleri arasındaki bu farkı, Cumhuriyetin ilk yüzüylü boyunca giderek derinleştirmiştir. Bu farkın, Türkiye’de hayvan refahı siyasetinin, hayvanların yaşam koşullarını iyileştirmek için yoğun bir bakım emeği veren insanların taleplerini, hayvanlarla yakın ilişki kuran insanlar arasındaki sınıfsal ve toplumsal statü eşitsizliklerini sokak hayvanlarına bakan insanlar aleyhine göz ardı etmesine de neden olduğunu savunuyorum.
- 35** Cemiyet’in bu ilk dönemki çalışmalarında sokak hayvanlarına değil, yardıma muhtaç binek hayvanlara ve yük hayvanlarına tedavi ve bakım vermesi, onların refahına yönelik çalışmalar yürütmesi dikkat çekicidir. hayvanlara kötü muameleyi engellemek üzere Hayırsızada sürgünleri ardından kurulan Cemiyet’in tüm şehirde devam eden itlafalara karşı sessiz kalmasında, Şehremaneti ve dönemin siyasi-bürokratik elitleri ile kurulan yakın ilişkilerin etkisi de göz ardı edilmemelidir.
- 36** Köpeklerin Anadolu yakasından Avrupa yakasına geçerek kuduzu tüm şehre yaydıkları iddiası, 1922 yılındaki itlafa eşlik eden kuduz paranoyalarının başında geliyordu.
- 37** 1924 yılında yeniden faaliyetlerine devam ederken adının başına “İstanbul” ifadesi alan Himaye-i Hayvanat Cemiyeti’ni, faaliyetlerindeki, siyasi söylemlerindeki ve hayvan refahı anlayışındaki sürekliliği vurgulamak amacıyla, yazının bundan sonrasında da kısaca Cemiyet olarak anıyorum.
- 38** Cemiyet’in köpekleri öldürmek için kullanmayı önerdiği, daha acısız ve kısa sürede öldürdüğü iddiasıyla geliştirilen hava gazıyla zehirleme kafesleri, bir süredir Avrupa’da kullanılmaktaydı. Cemiyet’in kullandığı tekniği ve havagazıyla öldürme süreçlerine ait orijinal belgeler mevcut değil. 20. Yüzyılın başında Avrupa ve Kuzey Amerika’da kullanılan havagazıyla zehirleme kafeslerini, bilim ve teknoloji fotoğrafçısı Jacques Boyer’in çektiği fotoğraflardan biliyoruz. Bkz. Jacques Boyer, “Les methodes actuelles d’abattre les chiens et les chats errants” (Sokak köpeklerini öldürmek için güncel yöntemler), *La Nature*, no. 2569, 20 Haziran 1923, Pierre de Gigord Koleksiyonu, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, *Dört Ayaklı Belediye: İstanbul’un Sokak Köpekleri* içinde, s. 195-196. Cemiyet’in fenni yöntemlerle itlaf savunusuna yer veren tez çalışmalarından bazıları Mine Yıldırım, *Between Care and Violence: Street Dogs of Istanbul*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, The New School for Social Research of The New School (ABD), 2021; Kemal Gürcan Bal. *Kent kültüründe hayvanlar : İstanbul’da sokak hayvanları üzerine bir inceleme*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi (Türkiye); 2023.
- 39** Cemiyet’in yoğun öldürme faaliyetlerini yürüttüğü yıllardan sonra, kamuoyunda artan tepkiler ve basında yer alan eleştiriler nedeniyle olsa gerek, öldürülen hayvan sayısının azaldığı görülmüyordu. Yine de Cemiyet’in hastanesinde öldürülen hayvan sayılarının yıllara dağılımı üzerinden bir örüntü tespit etmek zor.
- 40** Türkiye Hayvanları Koruma Derneği’nin uzun yıllardır başkanlığını yürüten Birgül Rona ile gerçekleştirdiğim derinlemesine mülakatlarda, Derneğe ait resmi kayıtların, yazışmaların ve kurumsal arşivlerin bir kısmının Dernek binasının taşınması sırasında kaybolduğunu üzülererek öğrendim. Sevgili Birgül Rona’ya paylaştığı tecrübeleri, önerileri ve derinlikli içgörülerini için teşekkür ederim.
- 41** *Hayvanları nasıl koruyabiliriz?: İstanbul Himayei Hayvanat Cemiyetinin hayvanları himayeye matuf teklifleri*. Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1932.
- 42** Cemiyet’in cins köpeklere yönelik özel çalışmaları, dönemin basınında da sıklıkla yer alıyordu. Piyeslerde rol alan eğitilmiş cins köpekler, zengin ve Avrupalı tarz araçları, evleri, kılık kıyafetleriyle şehir yaşamında öne çıkan kadın ve erkeklerin elinde, tasmayla gezdirilen özellikle küçük ırk cins köpekler, bu köpeklerle kurulan sahiplik ilişkisine eşlik eden zengin ve üsttenci hal tavrı, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren karikatür dergilerinde resmedilen konuların başında geliyordu. Bkz. *Akbaba*, nr. 583, 12 Temmuz 1928; *Şaka*, sayı 2, 19 Mart 1942, Çizen: Şadi Dinççağ; *Aydede*, sayı 19-40, 22 Eylül 1948; *Gırgır*, sayı 113, 6 Ekim 1974.
- 43** İstanbul’daki ifadesini ilk kez Mütareke dönemi ve milli mücadele yıllarında bulan bu ayrım, o dönemde sokak köpeklerinin lehine savunulara, itlafa karşı eleştirilere de gerekçe oluşturuyordu. Fiske takma adıyla yazan Osman Seyfi, Mütareke İstanbul’unda Şehremanetin giriştiği köpek itlafını yüksek sesle dile getiren yazarlardan biriydi. Osman Seyfi’nin eleştirisinin temelinde, sokak köpeklerinin erdemleri, sadık ve kanaatkâr olmaları yatıyordu. Seyfi’ye göre bunlar, o dönemde sosyete konaklarında zengin bey ve hanımların kucaklarına konuk olan cins köpeklerde bulunmayan erdemlerdi. Bkz. Fiske, “İstanbul Köpekleri”, *İftardan Sonra*, nr. 2, 1920, İstanbul, s. 25-28.

- 44** Dâ'ülkelb ve Bakterioloji Ameliyathanesi, Bakteriolojihane-i Şahane'nin açılışına (1894) kadar zoonoz hastalıklarla ilgilenen tek merkez olma özelliğini sürdürmüştü, daha sonra yalnızca kuduz üzerine çalışmalar yürütmüştür. 1894'te Dâ'ülkelb Ameliyathanesi (Kuduz Tedavihanesi) adını almıştır. 1934'te Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne bağlanan bu kurum merkez olmak üzere, kuduz istasyonları kurularak kuduz ile mücadeleye devam edilmiştir. Bir dönem Demirkapı'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de, sonra Sultanahmet'teki Sağlık Müzesi'nde hizmet vermiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt:5 içinde, s. 1320-1338. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, 1985; Nuran Yıldırım, "Kuduz Hastanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* Cilt:5 içinde, s. 112-113. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, 1994.
- 45** 1973 yılında Himaye-Hayvanat Cemiyeti başhekimi Doktor Fehmi Özmert, İstanbul'da sokak köpeklerinin nüfusunun azalması için uygulanması gereken etkili yöntemin, bütün hayvanlara uygulanacak doğum kontrolü olduğunu yazacaktır. Özmert, bir dişi köpeğin 5 yılda 50 ila 60 yavru doğuracağını belirtiyor ve Cemiyet'in hayvanları kısırlaştırma çalışmalarına başladığını da belirtiyordu: "Günde iki kediyi kısırlaştırdığım takdirde, 4-5 yıl içinde 400 bin kedinin doğumunu önlemiş oluyorum," der. Özmert'in sözleri, Cemiyet'in hayvanları kısırlaştırma kapasitesi kadar, sokak köpeği nüfusunun kontrolüne yönelik kısırlaştırma gibi uygulamaların yaygınlaşması için Belediyeye çağrı niteliğindedir. Ancak Belediyenin 1990'lı yılların sonuna doğru kısırlaştırma faaliyetlerine başladığını, bu yıllardan önce basın yoluyla sürekli kamuoyuyla paylaştığı faaliyetleri arasında kısırlaştırmanın öne çıkmadığını düşünürsek, İstanbul'da hayvanları kısırlaştırma rolünün uzun yıllar boyunca Cemiyet'in üstlendiğini söyleyebiliriz. İstanbul Belediyesinin Cemiyet'in ısrarlı çağrılarına yanıt vererek, sokakta yaşayan hayvanları yaygın biçimde kısırlaştırması ancak 1990'lı yılların sonunda mümkün olacaktır.
- 46** Fikret Adil'in yazısı ve Nazım Kıbrızlı'nın Adil'e mektubu üzerine yazı için bkz. Mine Yıldırım, "A Compassionate Correspondence: On the Humane Killing of Street Dogs in Istanbul". *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 4, Aralık 2022: 83-88.
- 47** Nazım Kıbrızlı'nın Fikret Adil'e mektubu, 19 Temmuz 1947. Suna ve İnan Kırış Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, BLG_000035. Bkz: SVKIV, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, BLG_000035. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü arşivine ulaşan bu belgeyi bana ulaştıran sevgili Mehmet Kentel'e teşekkür ederim. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Baş Kütüphanecisi Furkan Sevim'e ve fotoğraf koleksiyonlarından sorumlu Engin Şengence mektubun arşiv kayıtlarındaki yerini tespit etmemde yardımcı oldukları için ayrıca müteşekkirim. Cemiyet'in Lütfi Kırdar'ın İstanbul Belediye Başkanlığı dönemindeki faaliyetleri ve Cemiyet'in uzun yıllar başkanlığını yürütmüş Nazım Kıbrızlı ile ilgili benimle paylaştığı görüşleri için Türkiye Hayvanları Koruma Derneği Başkanı sevgili Birgül Rona'ya bilgi ve tecrübelerini aktardığı sohbeti için teşekkürü borç biliyorum.
- 48** 1940'lı, 50'li ve 60'lı yıllarda kuduz gerekçesiyle sokak köpeklerinin toplatılması ve itlaf edilmesi üzerine bkz. Toklucu, M. (2022). Yirminci yüzyılda İstanbul'un sokak hayvanları ve hayvanseverleri üzerine notlar. In M. Tolga & M. Korkmaz (Eds.), *Hayvan Hakları Tarihi ve Türkiye* (sf. 271-297). İBB Kültür A.Ş.
- 49** Dernek, Bugün hâlâ Türkiye Hayvanları Koruma Derneği adı altında faaliyet göstermektedir. Bursa, Karacabey'de sokak hayvanlarının korunması, kısırlaştırılıp yaşatılması için geliştirilen bir barınak alanı mevcuttur ve 2000 yılından bu yana küçük çaplı kurtarma ve yaşatma çalışmaları yürütmektedir. Ancak dernek Türkiye'de hayvan hakları siyasetinin ana gündemlerine müdahale edecek, toplumsallaşabilecek kampanyaları bulunmamaktadır. Derneğin "Yuvamız" adını verdiği Karacabey'deki barınak çalışması ve diğer faaliyetleri için resmi web sitesi ziyaret edilebilir: <https://www.thkd.org.tr/> Son erişim tarihi: 1 Eylül 2024.
- 50** Belediyelerin örgütlediği süre avına karşı hayvanseverlerin tepkilerini İsmet Sungurbey'in detaylı aktarımından öğreniyoruz. Farklı illerdeki belediye eliyle yürütülen hayvan katliamları ve tepkilerden bazı örnekler için bkz. Sungurbey, 1993, s. 577-572.
- 51** 1950'lerden itibaren, Dernek eliyle kolaylaştırılmış ve Avrupalı bir söylem ve imaj arkasında gizlenen vahşete karşı tepkiler de eleştiriler de artmaya başladı. Derneğe mensup hayvanseverler ile sokaktaki kedi ve köpeğe bakan hayvanseverler arasındaki fark, sınıfsal eşitsizliklerle beslenen toplumsal cinsiyet ve statü hiyerarşilerini de yeniden üretir hale gelmişti. Derneğe mensup hayvansever imajı, kentlin müreffeh semtlerinde oturan şık hanımlar ve beyefendilerle kurulurken; sokaktaki hayvanı besleme, ona bakma ve yaşatma pratikleri genellikle yoksul, meczup addedilen evsizlerle, yalnız kadınlarla resmediliyordu. Belediye eliyle kurulan bu itlaf sistematüğinde, Derneğin işlevi hayvanlara karşı değişen yaklaşımları, cins köpek ve sokak köpeği ayrımlarını, bu ayrımlar üzerinden şekillenen değer ve statü hiyerarşilerini meşrulaştırmak oldu. Sokak köpekleri ile evin içinde yaşayan, özenle bakılan ama özgürlüğünü kaybetmiş evcil köpekler arasındaki tezadı, insanlar arası sınıfsal eşitsizliklerin yansıması olarak en kuvvetli ifadelerinden birini, Sait Faik'in 1987 yılında yazdığı "Öyle bir hikâye" adlı öyküsünde okuruz. Bkz. Sait Faik Abasıyanık, *Alemdağ'da Var Bir Yılan*, Bilgi Yayinevi, İstanbul, 1987, s. 16-7.

- 52** Köpeklerin saldırı vakalarını belediyenin itlafa gerekçe uydurmak için abarttığını savunan kişilerin de köpeklerin saldırısına uğraması, köpekler aleyhinde yazılan yazılar arasında en sık işlenen konulardan biriydi. Himâye-i Hayvânât Cemiyetine üye bir hayvanseverin köpek saldırısı sonucu ölmesine ilişkin bir yazı için, bkz. *Karikatür*, sayı 106, 6 Kasım 1938, s. 10. Evlerde köpek bakımına, köpeklerin itaatkâr hale getirilmesi sürecinde yaşanan dönüşümlere ve sokak köpeği-cins köpek zıtlığına ilişkin 1940'lı yıllardan bazı karikatür örnekleri için Bkz. Cemal Nadir Güler, *Ak'la Kara*, Yücel Yayınları, İstanbul, 1940; *Şaka*, sayı 138, 24 Haziran 1943. 1960'lı yıllardan bir örnek için bkz. *Tef*, Sayı 3, 6 Temmuz 1960.
- 53** Gül Tuna'nın 1991 yılında yayımlanan ve Ocak 1991-Aralık 1991 tarihleri arasında yayımlanmış Gerçek Dostlar dergisindeki yazıların derlendiği 79 sayfalık kitaptan bu kampanyayı aktaran Sungurbey, 1993, sf. 821. Ayrıca bkz. Gül Tuna, "Hayvan Hakları," *Hürriyet*, 8 Temmuz 1991.
- 54** 1990'larda yazılı basında yer alan, evde yaşayan sahipli işkence ve kötü muamele örneklerinden bazıları için bkz. Tansu Bele, "Bir Söyleşi ya da 4 Metrekarede İstanbul", *Cumhuriyet*, 20 Haziran 1992; İlhan Selçuk, "Bir Yaprakta Bütün Evren", *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1992; Zülfü Livanlı, "Hayvanlara Kıymayın Efendiler!", *Sabah*, 23 Haziran 1992.
- 55** 1990 yılında Cemiyet yönetim kurulu üyelerinden Hüseyin Hatemi, kendisiyle yapılan bir mülakatta, Cemiyet'in sıklıkla Beşiktaş, Şile, Bakırköy ve Küçükçekmece Belediyelerinden hayvanları kısırlaştırma ve hayvanları tedavi konularında destek aldığı sıklıkla dile getiriyor, daha fazla belediyeyi desteğe çağırıyordu. Hatemi, hayvan koruma faaliyetlerinin mutlaka belediyelerden destek görmesi gerektiğini savunuyor, "belediye iş birliği olmadan girilen her türlü hayvan koruma faaliyetinin iyi niyetten ibaret olduğunu" ifade ediyordu. *Hey Girl* Dergisi, Yıl 3, Sayı 3, Temmuz 1990, s.5-6.
- 56** "Hayvan dostlarının dayanışma gecesi", *Hürriyet*, 7 Aralık 1992, s. 26.
- 57** Türkiye Hayvanların Yaşam Hakkını Koruma Derneği Başkanı Eva Aksoy, 1992 yılı Aralık ayının ortasında, veteriner hekimlerin Belediye işbirliğiyle toplayıp getirdiği sokak köpeklerini "uyuttuğu" sırada suçüstü yapmak amacıyla Türkiye Hayvanları Koruma Derneği'nin Kemerburgaz, İhsaniye Köyündeki tesisine "baskın" düzenlediğini açıklamıştı. Köpeklerin barnakta maruz kaldığı koşullara ve tepkilere ilişkin bir örnek için bkz. "Eziyete suçüstü", *Hürriyet*, Aralık 1992.
- 58** 1990'lar boyunca İstanbul'da ve diğer illerde belediye ekiplerinin sürdürdüğü zehiremeler ve barnaklardaki köpek öldürmelerine, zehiremelere ve ilaç vererek öldürme (ötenazi) girişimlerine ilişkin bazı örnekler için bkz. "Hayvan katliamları insanlığa sığar mı?" ve "Yürek sızlatan görüntüler", *Hürriyet*, 12 Ağustos 1991, s.3; çevre ve halk sağlığı gerekçesiyle Çanakkale'de gerçekleştirilen ve 16 köpeğin öldürüldüğü zehireleme vâkâsına ilişkin "Kedi-Köpek Seminerinde Tartışma", *Hürriyet*, 26 Eylül 1991, s.3.; "Karabaşı ağlattılar", *Hürriyet*, 17 Eylül 1991, s.3; Erenköy'de belediye ekiplerinin köpekleri zehirleyerek öldürmesine ilişkin hayvanseverlerin Kadıköy Belediyesine açtığı davaya ilişkin *Hürriyet*, 16 Ekim 1992; *Hürriyet*, 15 Kasım 1992, s. 28.
- 59** Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2 Ağustos 2024). Hayvanların korunmasına dair karar. *Resmi Gazete*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2024/08/20240802-5.htm>
- 60** Hayvanları Koruma Kanunundaki değişiklik teklifinin yasalaşması arifesinde devlet ve hayvanlar arasındaki değişen ilişkilere ve hayvan hakları mücadelesinin yönelimlerine ilişkin pek çok yazı kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları için bkz. Foti Benlisoy, Meltem Oral. (10 Haziran 2024). "Sokakta yaşayan köpeklere açılan savaşın yeni safhası: Yaygın yanlışlar, cinai ayrımlar ve sadist popülizm. *BirArtıBir*. <https://birartibir.org/yaygin-yanilgilar-cinai-ayrimlar-ve-sadist-populizm/>; Cansu Özge Özmen (15 Temmuz 2024), Yalvarırım", Muzır Yayın, <https://muzir.org/2024/07/15/yalvaririm/>; 4o Abdullah Onay. (31 Temmuz 2024). "Hayvanları korumama kanunu ve toplumu kutuplaştırma". *Birikim Dergisi*. <https://birikimdergisi.com/guncel/11814/hayvanlari-korumama-kanunu-ve-toplumu-kutuplastirma>; Eylül Alnaçık, Özlem Güçlü, Mine Yıldırım, "Yeni yasa karşısında sokak köpekleri", *Fayn Press*. 1 Ağustos 2024, <https://www.fayn.press/yeni-yasa-karsisinda-sokak-kopekleri/>.
- 61** Yasa değişikliği sürecinde Hayvanları Koruma Kanununda yapılan değişiklikleri 2019 yılından bu yana etkin biçimde takip eden ve pek çok sivil inisiyatifin gönüllü olarak yer aldığı Yaşam İçin Yasa İnisiatifi öne çıkmış, ve hayvanların toplatılmasına, barnaklara kapatılmasına ve öldürülmesine karşı toplumsal muhalefetin örgütlenmesinde etkili olmuştur. Güncel çalışmalar ve basın açıklamaları için bkz. www.yasamicinyasa.org. Ayrıca sokak hayvanlarının popülasyon kontrolü için yerelde çalışmalar yürüten, tüm bileşenleriyle popülasyon kontrolünde en etkili çözümün Kısırlaştırma ve İlk Yardım Üniteleri olduğunu savunan ve Düzce'de hayata geçiren BiPatiVer, Düzce Hayvanları Koruma Derneği'nin kısırlaştırma ve ilk yardım üniteleri çalışması (bkz. https://www.instagram.com/p/DAMBJMBtHbf/?img_index=1) ; mahallelerdeki hayvan koruma gönüllülerini haritalandıran Komşunum, Nöbetçiyim çalışması (bkz. <https://komsunumno-betteyim.org/>); risk altındaki sokak hayvanlarını kurtarak tedavi, rehabilitasyon ve yuvalandırma çalışmaları yürüten Dört Ayaklı Şehir: Kent, Doğa, Hayvan Çalışmaları Derneği'nin "Can Yoldaşını Yaşat" kampanyası (www.dortayaklilisehir.org), kanun teklifinin yasalaşması ve sonrasındaki süreçte hayvanları yaşatma çalışmalarına örnek verilebilir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

- B.O.A. (1871). *DH. MKT.*, 1316/98.
B.O.A. (1892). *DH. MKT.* 2040/49.
B.O.A. (1892). *DH. MKT.* 1990/110.
B.O.A. (1906). *DH. MKT.*, 1102–69.
B.O.A. (1908). *DH. MKT.* 41/23.
B.O.A. (1909). *ZB.* 378/50.
B.O.A. (1916). *DH. MB. HPS. M.*, 13-35.
B.O.A. (n.d.). *DH. EUM. KLU*, nr. 12/54.
B.O.A. (n.d.). *DH. EUM. MEM*, nr. 70/61; *DH. UMVM*, nr. 95/48; nr. 79/33.
B.O.A. (n.d.). *DH. MB. HPS. M.* 2/35.
B.O.A. (n.d.). *DH. MB. HPS. M.* 2/51; *BOA. BEO.* 3970/297729.
B.O.A. (n.d.). *HR.TO.*540.52.
B.O.A. (n.d.). *BEO*, nr. 4149/311165.
B.O.A. (n.d.). *DH. İD*, nr. 102/29.

914

- Abasıyanık, S. F. (1987). *Alemdağ'da var bir yılan*. Bilgi Yayınevi.
Akbaba. (1928, 12 Temmuz). *Akbaba*, (583).
Akşam. (1922, 1 Haziran). *Akşam*.
Akşam. (1922, 15 Haziran). *Akşam*.
Akşam. (1934, 29 Kasım). *Akşam*.
Aldırma. (1910, 3 Eylül). *Yeni Geveze*, (50), 3.
Alemdar. (1919, 13 Kasım). *Alemdar*, (333-2633), 3.
Almaçık, E., Güçlü, Ö., & Yıldırım, M. (2024, 1 Ağustos). Yeni yasa karşısında sokak köpekleri. *Fayn Press*. <https://www.fayn.press/yeni-yasa-karsisinda-sokak-kopekleri/>
Altan, Ç. (1988). Kuduz salgını ve köpek katliamı. *Güneş*.
Amcabey. (1943, 19 Haziran). *Amcabey*, (29).
Arthur Porte. (1915, 21 Ocak). Les chiens de Constantinople. *Le Chenil*.
Aşkın, Y. H., & Yerlikaya, H. (2004). Dünya'da ve Türkiye'de hayvan haklarının tarihsel gelişimi. *Veteriner Bilimleri Dergisi*, 20(4), 43.
Av'ave-i Dilsûz-ı Köpek. (1920, 17 Ocak). *Karakulak*, (2).
Aydede. (1948, 22 Eylül). *Aydede*, (19-40).
Bal, K. G. (2023). *Kent kültüründe hayvanlar: İstanbul'da sokak hayvanları üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.
Başagaç, G. R. T. (2001). *Türkiye'de iki dünya savaşı arasında veteriner bekimliğin hizmetleri ve hayvancılık politikaları üzerine araştırmalar* (Yayımlanmamış doktora tezi). A.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Benlisoy, F., & Oral, M. (2024, 10 Haziran). Sokakta yaşayan köpeklerle açılan savaşın yeni safhası: Yaygın yanlışlar, cinai ayrımlar ve sadist popülizm. *BirArtıBir*. <https://birartibir.org/yaygin-yanilgilar-cinai-ayrimlar-ve-sadist-populizm/>
- Boyer, J. (1923). Les méthodes actuelles d'abattre les chiens et les chats errants. In *Dört Ayaklı Belediye: İstanbul'un Sokak Köpekleri* (s. 195-196). Pierre de Gigord Koleksiyonu, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Brummett, P. (2003). *İkinci Meşrutiyet basınında imge ve emperyalizm 1908-1911*. Palmira Yayınları.
- CANSIZ, D. (2021). II. Meşrutiyet döneminde hayvan hakları (1908-1918). *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 5(2).
- Cevdet, A. (1326). Bezmi Nusret Bey'e. *Tenkid*, 2, 1-3.
- Cevdet, A. (1909). *İstanbul'da köpekler*. Matbaa-i İctihad.
- Claude Farrère. (1970). *Türklerin manevi gücü* (Orhan Bahaeddin, Çev.). Tercüman 1001 Temel Eser.
- Cumhuriyet*. (1934, 15 Ocak).
- Cumhuriyet*. (1959, 11 Şubat).
- Cumhuriyet*. (1973, 18 Ekim).
- Cumhuriyet*. (1981, 3 Mayıs).
- Cumhuriyet*. (1983, 18 Mayıs).
- Cumhuriyet*. (1992, 20 Haziran).
- Cumhuriyet*. (1992, 21 Haziran).
- Cumhuriyet*. (1993, 18 Mart).
- Cumhuriyet*. (1993, 21 Mart).
- Ergin, O. N. (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (Cilt VI, s. 89). İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Etker, Ş. (2009). Paul-Louis Simond ve Bakteriyolojihane-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta açılışı (21 Eylül 1911). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10(2), 13-33.
- Felek, B. (1931, 7 Eylül). Hayvanlara hürmet. *Cumhuriyet*.
- Fiske. (1920). İstanbul köpekleri. *İftardan Sonra*, (2), 25-28.
- Gilon, R. (1975). Sürgün köpekler. (E. Tütel, Çev.). *Hayat Tarih Mecmuası*, 10, 21.
- Gilon, R. (1975). Sürgün köpekler. *Hayat Tarih Mecmuası*, 10, 21.
- Gırgır. (1974, 6 Ekim). *Gırgır*, sayı 113.
- Gül, R. T. B. (2001). *Türkiye'de iki dünya savaşı arasında veteriner bekimliğin hizmetleri ve hayvancılık politikaları üzerine araştırmalar* (Yayımlanmamış doktora tezi). A.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Gül, T. (1991). *Hayvan bakları: Gerçek dostlar, konuşamayanların sesi*. Ankara.
- Güler, C. N. (1940). *Ak'la Kara*. Yücel Yayınları.
- Gündoğdu, C. (2003). Doksan yıl önce İstanbullu hayvanseverler. *Toplumsal Dergisi*, 116, 10-17.
- Gündoğdu, C. (2010). The animal rights movement in the late Ottoman Empire and the early Republic: The Society for the Protection of Animals (Istanbul, 1912). In S. Faroqi (Ed.), *Animals and people in the Ottoman Empire* (s. 373-374). Eren Yayıncılık.
- Gündoğdu, C. (2018). The state and the stray dogs in late Ottoman Istanbul: From unruly subjects to servile friends. *Middle Eastern Studies*, 54(4), 555-574. <https://doi.org/10.1080/00263206.2018.1432482>

- Güntekin, R. N. (1928). *Leyla ile Mecnun*. Sühulet Kütüphanesi.
- Hakimiyet-i Milliye. (1921, 19 Temmuz). *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 238.
- Halid, R. (1922, 2 Mart). Köpeklerle dair: Levha-i mazi. *Aydede*, nr. 18, s. 3.
- Hantal, S. (2022). *Hayırseverlikten Hayırsızada'ya: Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda köpekler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Hayvanları nasıl koruyabiliriz?: İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyetinin hayvanları himayeye matuf teklifleri*. (1932). Arkadaş Matbaası.
- Hey Gırl*. (1990, Temmuz). Yıl 3, Sayı 3.
- Hürriyet*. (1990, 22 Temmuz), 3-24.
- Hürriyet*. (1991, 12 Ağustos), 3.
- Hürriyet*. (1991, 17 Eylül), 3.
- Hürriyet*. (1991, 26 Eylül), 3.
- Hürriyet*. (1992, 16 Ekim; 15 Kasım), 28.
- Hürriyet*. (1992, 7 Aralık).
- Hürriyet*. (1993, 19 Mart).
- İftardan sonra*. (1920). nr. 2. İstanbul.
- İhsan, A. (1910, 3 Eylül). İstanbul Postası. *Servet-i Fünun*, nr. 1004.
- İkdâm*. (1340). nr. 9054, 4 Şevval/1 Haziran, 3.
- İkdam*. (1922, 1 Haziran). *İkdam*.
- İkdam*. (1922, 10 Haziran). *İkdam*.
- İkdam*. (1922, 10 Haziran). nr. 9063.
- İleri*. (1922, 2 Haziran). nr. 1554, 3.
- İleri*. (1922, 3 Haziran). nr. 1555, 4.
- İşin, E. & Tanman, G. (Yay. haz.). (2016). *Dört ayaklı Belediye: İstanbulun sokak köpekleri = The four-legged Municipality: Street dogs of İstanbul* [Sergi kataloğu]. Suna ve İnan Kırac Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- İşin, E. (1995). *İstanbul'da gündelik hayat: İnsan, kültür ve mekân ilişkileri üzerine toplumsal tarih denemeleri*. İletişim Yayınları.
- İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnâmesi*. (1328-1912). Dersâdet: Selanik Matbaası.
- İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti*. (1929). 1929 Yılı Faaliyet Raporu.
- Karabatak. (1910, 30 Haziran). İstanbul'un çarpa menfilleri Hayırsızada'da. *Servet-i Fünun*, 995, 101-102.
- Karagöz*. (1912, 18 Şubat). nr. 384.
- Karikatür*. (1936, 1 Ocak). sayı 1.
- Karikatür*. (1936, 15 Ocak). sayı 3.
- Karikatür*. (1938, 6 Kasım). sayı 106.
- Kuzucu, K. (2022). *İstanbul'un Sokak Köpekleri: Muhafazakârlık ve Modernlik Bağlamında Osmanlı'dan Cumhuriyete*. Kapı Yayınları.
- Malikoğlu, B. (2009). Türkiye'de kurulan ilk hayvanları koruma derneğinin tarihsel gelişimi. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 80(1), 41.

- Mehmed Asım. (1919, 3 Aralık). Zavallı İstanbul köpekleri. *Vakit*, nr. 746, 4.
- Melikoğlu, B. (2009). Türkiye’de kurulan ilk hayvanları koruma derneğinin tarihsel gelişimi. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 80(1), 37-44.
- Milliyet*. (1954, 8 Haziran). nr. 2.
- Milliyet*. (1986, 11 Aralık). nr. 13.
- Milliyet*. (1987, 21 Temmuz). nr. 11.
- Milliyet*. (2000, 9 Mayıs).
- Nesin, A. (2004). *Mahallenin Kısmeti*. Nesin Yayıncılık.
- Nesin, A. (2009). *Hayvanlar Takımı: Yaşanmış Hayvan Öyküleri*. Nesin Yayıncılık.
- Nezihi, S. (1910). *Müsebbib*. Cihan Matbaası.
- Nezihi, S. (1968). *İstanbul Köpekleri*. Türkiye’de Modern Mikrobiyolojinin 75 ve Kuduz Tedavi Enstitüsünün 85. Yıldönümleri Münasebet ile içinde. Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Yayınları.
- Onay, A. (2024, 31 Temmuz). Hayvanları korumama kanunu ve toplumu kutuplaştırma. *Birikim Dergisi*. <https://birikimdergisi.com/guncel/11814/hayvanlari-korumama-kanunu-ve-toplumu-kutuplastirma/>
- Ozansoy, H. F. (2014). *Eski İstanbul ramazanları*. Dergâh Yayınları.
- Özgün, C. (2017). Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında bir illele yüzleşmek: Devletin resmi tutumu bağlamında Dâü'l-kelb (kuduz hastalığı). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32, 491-529.
- Özmen, C. Ö. (2024, 15 Temmuz). Yalvarırım. *Muzır Yayın*. <https://muzir.org/2024/07/15/yalvaririm/>
- Pears, E. (1916). *Forty years in Constantinople: The recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*. D. Appleton and Company.
- Peyam-ı Sabah*. (1922, 9 Haziran). nr. 11692.
- Pinguet, C. (2009). *İstanbul’un köpekleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- Porte, A. (1915, 21 Ocak). Les Chiens de Constantinople. *Le Chenil*, 398-399.
- Rasim, A. (1919, 12 Kasım). Kayışbacaklar Meselesi. *Yeni Gün*, (236).
- Rasim, A. (1927, 25 Mayıs). Köpekler, kediler! *Cumhuriyet*, (1094).
- Remlinger. (1910). La Decanisation à Constantinople. *Genel Hijyen ve Uygulamaları Dergisi (L’hygiène générale appliquée)*.
- Sabah*. (1992, 23 Haziran).
- Şaka*. (1942, 19 Mart). sayı 2.
- Şaka*. (1943, 24 Haziran). sayı 138.
- Santur, M. (1930, 7 Mayıs). İstanbul köpekleri daha insani şekilde öldürülmelidir. *Yarın*, s. 4.
- Schick, C. (2010). İstanbul’da 1910’da gerçekleşen büyük köpek itlâfı: Bir mekân üzerinde çekişme vakası. *Toplumsal Tarih*, 200, 25.
- Simond, P.-L., Valléry-Radot, L. P., Kiamil Bey, & Assea, R. (1914). Notes sur le choléra à Constantinople et en Thrace, de 1910 à 1913. *Bulletin de la Société de Pathologie Exotique*, 7(4), 313-357.
- Şinasi, İ. (1864, 5 Mayıs). İstanbul Sokaklarının Aydınlatılması ve Temizliği Hakkında. *Tasvir-Efkâr*, nr. 192.
- Şinasi. (1960). *Makaleler IV* (F. A. Tansel, Haz.). Ankara: Dün-Bugün Yayınevi.
- Sümer, M. (2021). Osmanlı modernleşmesini hayvanlar üzerinden okumak: Abdullah Cevdet’in İstanbul’da köpekler risalesi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 2628-2652.

- Sungurbey, İ. (1993). *Hayvan hakları*. Maltepe Üniversitesi Yayınları.
- SVKIV. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, BLG_000035.
- Tahirülmevlevi. (1914). Sahipsiz köpekler. *Sebilürreşad*, nr. 290, 6 Cemaziyevvel/2 Nisan, 69-70.
- Talu, E. E. (1946, 8 Ağustos). Sözüün kısası. *Son Posta*.
- Tanin*. (1910, 3 Ekim). nr. 750.
- Tanin*. (1912, 9 Şubat). nr. 1235.
- Tanin*. (1913, 3 Mart). nr. 1528.
- Tanin*. (1922, 2 Haziran).
- Tanin*. (1947, 15 Temmuz).
- Tasvir-i Efkâr*. (1333). nr. 1297, 4 Safer/22 Aralık, 4.
- Tasvir-i Efkâr*. (1338). nr. 2912, 30 Safer/25 Kasım, 4.
- Tasvir-i Efkâr*. (1913). nr. 684, 2 Mart.
- Tef*. (1960, 6 Temmuz). sayı 3.
- Tekir, S. (2018). Türkiye Cumhuriyeti'nde kuduz ile mücadele çalışmaları. In Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, & Eren Akçiçek (Eds.), *Tarihsel süreçte Anadolu'da kuduz* (s. xx-xx). Ankara.
- Tercüman-ı Hakikat*. (1910, 28 Eylül). nr. 10592.
- Tercüman-ı Hakikat*. (1922). nr. 14780; *Vakit*, nr. 1603, 27 Mayıs, 3.
- Tercüman-ı Hakikat*. (1922). nr. 14786, 4 Haziran, 2.
- Tercüman-ı Hakikat*. (1922, 4 Haziran).
- Tercüman-ı Hakikat*. (1922, 9 Haziran). nr. 14790.
- Tevfik, E. (1869, 1 Aralık). Şu hain köpekler unvanlı vâkâldır. *Terakki*, nr. 279.
- Tevfik, E. (1869, 17 Kasım). Bir varakadır: İstanbul'u istila eden köpekler. *Terakki*, nr. 269.
- Tevfik, E. (1869, 8 Eylül). Sokak köpekleri. *Terakki*, nr. 220.
- Tevhid-i Efkâr*. (1922). nr. 3380-352, 2 Haziran.
- Timur, T. (1993). XIX. yüzyılda İstanbul'un sokak köpekleri. *Tarih ve Toplum*, 117, 138-142.
- Toklucu, M. (2022). Yirminci yüzyılda İstanbul'un sokak hayvanları ve hayvanseverleri üzerine notlar. In *Hayvan hakları ve Türkiye* (s. 288). İstanbul: İBB Yayınlar.
- Tolga, M., & Korkmaz, M. (Eds.). (2022). *Hayvan Hakları Tarihi ve Türkiye*. İBB Kültür A.Ş.
- Topuoğlu, Ü. S. (2010). *İstanbul ve Sokak Köpekleri*. Sepya.
- Topuzlu, C. (2002). *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet devirlerinde 80 yıllık hatıralarım*. İstanbul: Topuzlu Yayınları.
- Tuna, G. (1991). "Hayvan hakları". *Hürriyet*, 8 Temmuz.
- Türkiye'de Hayvanları Koruma Cemiyetinin Onbeş Yıllık Faaliyeti. *Türk Veteriner Hekimleri Derneği Dergisi*, 8(5-6), 327-332.
- Unat, E. K. (1995). Osmanlı İmparatorluğu'nda 1910-1913 yıllarındaki kolera salgınları ve bunlarla ilgili olaylar. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, 58-62.
- Vakit*. (1922, 2 Haziran). nr. 1608.
- Vakit*. (1929, 11 Aralık).
- Vâ-Nû. (1932). Kuyruk meselesi ve halkın belediyeleştirilmesi. *Akşam*, 4 Teşrin-i evvel.

- Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*. (2009). 80(1), 37-44.
- Yarın*. (1930, 7 Mayıs).
- Yeni Gazete*. (1911, 2 Haziran). nr. 995.
- Yeni Geveze*. (1910, 14 Ekim). nr. 70.
- Yeni Geveze*. (1910, 20 Kasım). nr. 86, s. 4.
- Yeni Geveze*. (1910, 3 Eylül). nr. 50, s. 3.
- Yıldırım, M. (2021). Between care and violence (Yayımlanmamış doktora tezi). [The New School].
- Yıldırım, M. (2022). A compassionate correspondence: On the humane killing of street dogs in Istanbul. *YILLIK: Annual of Istanbul Studies*, 4, 83-88. <https://doi.org/10.53979/yillik.2022.5>.
- Yıldırım, N. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e koruyucu sağlık uygulamaları. In *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 5). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.
- Yıldırım, N. (1994). Kuduz Hastanesi. In *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Cilt 5). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.
- Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnâmesi. (1330). *Matbaa-i Osmaniye*, İstanbul.
- Zarifi, Y. (2006). *Hatıralarım: Kaybolan bir dünya: İstanbul 1800-1920*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

